

Forró Orsolya

Hangtan II. jegyzet

a **Fonetika** előadáshoz és szemináriumhoz

2012/2013. őszi szemeszter

1. Bevezetés

1.1. MÉG EGYSZER A FONOLÓGIÁRÓL

A fonológia a nyelvészetnek az a területe, amely a nyelv alsó, jelentés nélküli szintjét írja le – a fonetikától eltérően – elsősorban a **nyelv** rendszerében betöltött helyük és viselkedésük szempontjából vizsgálva ennek a szintnek az **elemeit**, valamint **szabályait**, vagyis azokat a jelenségeket, amelyekben ezek az elemek részt vesznek. A jegyzet II. része jórészt ilyen jelenségekről szól.

A jegyzet első részében a fonológiai jelenségek megértéséhez szükséges **fonetikai** alapokkal ismerkedtünk meg. A fonológia azonban a nyelvészet területei közül nemcsak az eddig említett fonetikával áll szoros kapcsolatban, hanem a leíró nyelvészet másik két területével, a **morfológiával** és a **szintaxissal** is.

A morfológia és a fonológia közös, bár eltérő szempontból vizsgált területe a **morfofonológia**: azok a jelenségek, amelyek hangtani jellegűek ugyan (bizonyos tulajdonságokkal rendelkező szegmentumok vesznek részt bennük), de csak bizonyos morfológiai feltételek mellett mennek végbe. A magyar magánhangzókat érintő, általunk tárgyalt fontosabb jelenségek (1. 2. fejezet) morfofonológiai jellegűek. Ugyancsak morfofonológiai szabály a /v/ teljes hasonulása bizonyos toldalékokban (1. 3.5.), valamint az ún. lexikális *h*-törlés (1. 3.6.2.).

A szintaxissal való kapcsolat a **szupraszegmentális fonológián** keresztül valósul meg. A **szupraszegmentumok** ugyanis, amelyek közül a legfontosabb a **hangsúly** és a **hanglejtés**, szorosan összefüggnek a mondatok szerkezetével, illetve jelentésével (1.5.).

1.2. MÉG EGYSZER A HANGTANI SZINT ELEMÉIRŐL

1.2.1. Az allofónok

A jegyzet első részében bevezettük a fonéma fogalmát – a nyelv olyan legkisebb egységeit értettük rajtuk, amelyekre a morféákat (a legkisebb jelentéses egységeket) szegmentálni tudjuk. A fonémák a beszédben sokféle módon, **fonémavariánsokként** valósulnak meg; ezek közül azokat, amelyeket

hangkörnyezetük határoz meg, **allofónoknak** neveztük. Az allofónok vagy **kombinatorikus variánsok** közül van egy bizonyos értelemben kitüntetett, a fő allofón, amely a variánsok közül a leggyakoribb, mivel a legtöbb környezetben ez jelenik meg. Eddig a magyar fonémák fő allofónjainak fontosabb tulajdonságait ismertük meg.

A következő táblázat a magyar fonémák néhány fontosabb, a fő allofóntól eltérő kombinatorikus variánsát tartalmazza. (Ezekről a 3. fejezetben még lesz szó.)

kombinatorikus variáns	fonéma	példa
[m]: bilabiális nazális	/n/	<i>kí[m]pad, Hatva[m]ban</i>
[m̥]: labiodentális nazális	/m, n/	<i>sze[m̥]fedő, szí[m̥]vak</i>
[ɲ]: palatális nazális	/n/	<i>nagyó[ɲ]gyors, vé[ɲ]tyúk</i>
[ŋ]: veláris nazális	/n/	<i>a[ŋ]gol, ta[ŋ]k</i>
[ç]: zöngétlen palatális réshang	/j/	<i>köp[ç], rak[ç], döf[ç]</i>
[x]: zöngétlen veláris réshang	/h/	<i>kaza[x], ja[x]t</i>
[ħ]: zöngés laringális réshang	/h/	<i>ter[ħ]es, te[ħ]én</i>

A példákból kiderül: ugyanaz az allofón lehet a nyelv két különböző fonémájának realizációja (pl. a labiodentális nazális a /m/-nek és a /n/-nek is allofónja); és arra is van példa, hogy egy fonéma allofónja egyben egy másik fonéma fő allofónja is (ilyen pl. a palatális nazális, amely a /n/-nek is kombinatorikus variánsa).

Mivel az allofónok megjelenését a környezet határozza meg, ugyanazon fonéma allofónjai egymással ún. **kiegészítő eloszlásban (komplementer disztribúcióban)** állnak. Ez azt jelenti, hogy ahol (amely környezetben) az egyik allofónt megtaláljuk, a másikat nem és fordítva: nem fordulnak elő azonos környezetben. Az allofónok tehát tkp. „felosztják” egymás között a lehetséges környezeteket.

1.2.2. Mi van a fonéma „alatt”?

Az anyanyelvi beszélők intuíciója szerint a nyelv legkisebb egysége a fonéma. A fonológiában azonban már igen régi az a megfigyelés, hogy ha nem feltételezünk a fonémáknál kisebb egységeket, komoly problémák merülnek fel a fonológiai jelenségek leírásánál. A *zöngésségi hasonulás* (bővebben 1. 3.3.1.) például leírható a következő „felsoroló” szabályokkal, amelyekben minden fonémáról egyenként megállapítjuk, hogy milyen környezetben hogyan realizálódnak:

/b/ → [p] / _ [p, t, c, k, f, s, ʃ, h, ts, tʃ]¹

/p/ → [b] / _ [b, d, ʝ, g, z, ʒ, dʒ]

/d/ → [t] / _ [p, t, c, k, f, s, ʃ, h, ts, tʃ]

/t/ → [d] / _ [b, d, ʝ, g, z, ʒ, dʒ]

stb.

A zöngésségi hasonulás leírásához a fenti szabályokhoz hasonlóakból körülbelül 20(!) szükséges. De nem ez az egyetlen probléma vele. Figyeljük meg, hogy ezek a szabályok nem elég informatívak: *csak leírják*, hogy az egyes fonémák milyen környezetben hogyan jelennek meg, de *nem magyarázzák meg, miért*, mi az összefüggés fonémák, allofónok és az allofónok környezetének tulajdonságai között. Pedig a magyarázat igen egyszerű:

- a zöngés zörejhangok zöngétlenként jelennek meg zöngétlen zörejhangok előtt
- és fordítva: a zöngétlen zörejhangok zöngésként jelennek meg zöngés zörejhangok előtt.²

Ez a két szabály ugyanannak a jelenségnek a két oldalát írja le, tehát egyesíteni tudjuk őket: eltérő zöngésségű zörejhangkapcsolatokban az utolsó zörejhang zöngéssége/zöngétlensége határozza meg az előtte álló zörejhang(ok)ét.

A fonológiai leírás tehát akkor tudja megmagyarázni, miért megy végbe egy adott jelenség, ha a fonémáknak csak bizonyos *jellemzőikre*, pl. zöngésségükre, képzési helyükre stb. hivatkozunk viselkedésük leírása során. Ez pedig azt jelenti, hogy a fonémák a hangtani jelenségekben többnyire nem mint oszthatatlan egész vesznek részt, hanem csak bizonyos tulajdonságaikkal, amelyek szelektíven (vagyis a többi tulajdonságtól függetlenül) képesek kapcsolatba lépni egy másik fonéma bizonyos tulajdonságaival. A fonémák ezen „alkotórészeit” **megkülönböztető** vagy **disztinktív jegyeknek** hívjuk. A disztinktív jegyek olyan tulajdonságok, amelyek kijelölik a fonéma helyét az adott nyelv hangrendszerében azáltal, hogy megkülönböztetik őt a többi elemtől. Amely hangtulajdonságoknak nincs ilyen szerepük az adott nyelvben, tehát nem képesek fonemapárok megkülönböztetésére, azok nem megkülönböztető jegyek: ilyen tulajdonság például a magyarban a magánhangzók orális vagy zöngés jellege. Más nyelvekben viszont, amelyekben vannak nazalizált vagy zöngétlen magánhangzók, a nazalitás és a zöngésség disztinktív jegyként működik nemcsak a mássalhangzók, de a magánhangzók esetében is. A disztinktív jegyek tehát az adott nyelvben releváns, szereppel bíró hangtulajdonságok, hangrendszerbeli különbségek.

A nyelv legkisebb **funkcionális egysége** tehát a megkülönböztető jegy – a fonémát tekintjük viszont a legkisebb **tagolási egységnek**: a fonéma már nem tagolható, nem szegmentálható egymás után következő részekre úgy, mint a mondat vagy a morféma.

Az ugyanazon megkülönböztető jegy meglétével, illetve hiányával jellemezhető (pl. előlképzett vs. nem előlképzett = hátulképzett) fonemapárok egymással **oppozícióban** állnak. A magyar

¹ A szabály a következőképpen olvasandó: a /b/ fonémának [p] allofónját ejtjük akkor, ha utána [p, t, c ...] áll.

² A zörejhangokról és a zöngésségi hasonulásról a 3. fejezetben lesz szó.

mássalhangzórendszer egy részére, az ún. zörejhangokra jellemző például az európai nyelvekben gyakori zöngés–zöngétlen oppozíció, más néven **szembenállás**.

1.3. A HANGTANI SZINT SZABÁLYAIRÓL RÖVIDEN

Szabálynak a fonológiában nem azokat az előírásokat nevezzük, amelyeket a beszélők szándékosan érvényesíteni akarnak igényes beszédprodukciójuk során, hanem azokat az adatokból kikövetkeztetett és új adatokra is alkalmazott eljárásokat, amelyekkel anyanyelvük hangsorait megfelelő módon produkálják és megértik.

Az előző pontban már hivatkoztunk egy **fonológiai szabályra**, a magyar zöngésségi hasonulására. Láttuk, hogy egy ilyen szabály többféleképpen felírható, és hogy a különféle megfogalmazások között fontos különbségek is vannak. Közös tulajdonságuk viszont, hogy a fonémák és allofónjaik közötti összefüggéseket írják le.

Bár a fonológiai szabályokról általában úgy szoktunk beszélni, mintha azok valamiféle változások, átalakulások lennének, fontos megérteni, hogy semmi ilyesmiről nincs szó. Az **asszimilációk** vagy **hasonulások** például nem olyan folyamatok, amelyek „átalakult” vagy „hasonult” fonémákat eredményeznek, hanem az allofónok előfordulására vonatkozó szabályszerűségek. A zöngésségi hasonulás érintett szegmentumai a környezetben valójában nem „zöngésednek” vagy „zöngétlenednek”, hanem környezetük hatására zöngétlenként vagy zöngétlenként jelennek meg: a fonéma **ilyen** – ti. érzékeny a környezet zöngésségére – és nem ilyen **lesz**. A szabályok tehát valójában nem dinamikus, hanem statikus jellegűek. Ugyanez jellemző a morfofonológiai szabályokra: a *hó* tő *hav-* alakja nem a toldalékolás eredményeképpen keletkezik, hanem a tőnek az formája, amely ebben a környezetben (toldalékok előtt) megjelenik.

A nyelvek fonológiája ún. **fonotaktikai** (vagy **hangsorépítő**) szabályokat is tartalmaz (bővebben l. 4.2). Ezekkel azt adhatjuk meg, hogy milyen fonémikus szerkezetű hangsorok engedélyezettek (tehát gyakoriak) és nem engedélyezettek (alig vagy nem fordulnak elő) az adott nyelvben. Vannak olyan „szigorú” nyelvek például, amelyekben nincsenek, vagy alig vannak mássalhangzó-torlódások (ilyen pl. a japán is, a magyar azonban az általánosan elterjedt vélekedéssel szemben nem ilyen). Más nyelvek viszonylag „engedékenyek” ezen a téren, a szláv nyelvekben például meglehetősen gyakoriak az akár szó eleji, soktagú mássalhangzó-kapcsolatok.

Nemcsak a mássalhangzó-torlódások engedélyezésében vagy tiltásában térnek el az egyes nyelvek, hanem abban is, hogy ha vannak mássalhangzó-torlódások, akkor azokban milyen fonémák, milyen sorrendben, milyen helyzetben vehetnek részt. A szóbeljei helyzetre viszonylag kevés megszorítás vonatkozik, mindig sokkal szigorúbban szabályozott a szó pereme. A magyarban például szó elején álló három mássalhangzóból az első csak /s/ vagy /ʃ/ lehet, a második csak /p, t, k/, a harmadik pedig csak /r/ (pl. *strand*, *sprint*, *sztrájk*, stb., nincs viszont **ftr-*, **stl-* stb.).

A fonológia bevezetésben is említett területeinek, a morfofonológiának és a szupraszegmentális fonológiának is megvannak a maguk szabályai. Ezekkel később fogunk megismerkedni.

Kérdések, feladatok

1. Hogyan tudná bebizonyítani, hogy a [t] és a [d] mindketten a /d/ fonéma allofónjai?
Vizsgálja meg, lehetnek-e mindketten a /t/ allofónjai!

2. Mi a legkisebb nyelvi jel?

3. Mi a nyelv legkisebb ...
  - a. funkcionális egysége?
  - b. tagolási egysége?

4. Miben különböznek egymástól az alábbiak?
  - a. kombinatorikus variáns – szabad variáns
  - b. fonológiai szabály – fonotaktikai szabály
  - c. fonéma – allofón
  - d. fonetika – fonológia

5. Mi a *megkülönböztető jegy*? Mi a szerepe a fonológiai leírásban?

6. Miért nincsenek az oppozíciókat maximálisan kihasználó fonémarendszerek, tehát olyanok, amelyeknek minden tagja csak 1-1 megkülönböztető jegyben tér el bármely másiktól?

2. A magyar magánhangzók fonológiai szempontból

2.1. A MAGYAR MAGÁNHANGZÓRENDSZER TAGJAI

2.1.1. Mitől magánhangzó egy magánhangzó?

Emlékezzünk rá, hogy magánhangzók és mássalhangzók pontos elhatárolása fonetikai szempontból problematikusnak bizonyult (Hangtan I. 2.1.). Fonológiai szempontból viszont ez a két csoport teljesen egyértelműen elválasztható egymástól, mivel a magyarban – és a nyelvekben általában – máshogyan viselkednek a magánhangzók és a mássalhangzók. Ez a különbség a magyarban a következő helyzetekben mutatkozik meg egyértelműen:

- A *határozott névelő* két allomorfja³ közül az *a* jelenik meg mássalhangzóval kezdődő, az *az* pedig magánhangzóval kezdődő szó előtt.⁴

Ez az egyik jelentős érv amellet, hogy a /j/ a magyarban teljes értékű mássalhangzó és nem [j] diftonguselem: ha például a *lyuk* fonémikusan /jʉk/ lenne, akkor névelőként nem *a*-t kapna, hanem a magánhangzónak járó *azt*.⁵

- A *-val/-vel* és a *-vá/-vé*⁶ toldalék első szegmentuma „teljesen hasonul” a közvetlenül előtte álló mássalhangzókhoz.

A *bajjal*, *parajjal* stb. alakok azt mutatják, hogy a *tő* utolsó pozíciójában mássalhangzó áll, és nem diftongus (/j/ és nem /ɔj/).

- A magyarban csak a magánhangzók **szillabikusak**, vagyis szótagalkotók. Ez azt jelenti, hogy a szavak minden egyes magánhangzója újabb szótagba kerül: *vi-gasz-kép-pen*, *ko-a-la* stb. A magánhangzók akár önmagukban is alkothatnak szótagot (*a-pacs*, *á-zik* stb.), a mássalhangzók azonban nem képesek erre akkor sem, ha a szótag viszonylag terjedelmes (pl. *sztrájk*).

Bizonyos nyelvekben (pl. sok szláv nyelvben) szillabikus mássalhangzók is vannak: az angolban például a /m/, a /n/ és a /l/ is ilyen (*organi-sm*, *li-sten*, *whi-stle*). Többnyire olyan mássalhangzók lehetnek szótagalkotók, amelyek „magánhangzószerűek” abból a szempontból, hogy zöngések, szerkezetük jellemzően zörejtelen és nincs zöngétlen párjuk, vagyis az ún. **szonoránsok** (l. 3.2.1.) Az

³ Az allomorfok a morféma eltérő fonémikus szerkezettel rendelkező alakváltozatai (pl. a *-ban* és a *-ben*).

⁴ Az allomorfok megjelenésére ugyanúgy jellemző a komplementer disztribúció, mint az allofónokéra.

⁵ A másik fontos érv a /j/ mássalhangzó-státuszára az a megfigyelés, hogy a diftongus-fonémákkal rendelkező nyelvekben a diftongus-elemek nem korlátozás nélkül kombinálódnak egymással. Az angolban például van /aj/, /ej/, /oj/, de nincs */ja/, */je/, */jo/, */ju/, */æj/, */uj/ stb. A magyarban a /j/ ezzel szemben majdnem mindegyik magánhangzó előtt és után előfordul.

⁶ Vigyázat: a hangalakilag hasonló *-va/-ve* és *-ván/-vén* nem így működik.

ilyen nyelvekben is van azonban némi különbség szillabikus magánhangzók és mássalhangzók között: a magánhangzók *egyedül* nem képesek szótagalkotásra (l. a fenti példákat).

A következőkben a magyar magánhangzókval kapcsolatos fonológiai jelenségeket fogunk tárgyalni. Nem célunk a részletes, „komoly” fonológiai elemzés, csupán néhány alapvető szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet. Nem törekszünk teljességre sem; néhány fontos (a középiskolai tananyagnak is részét képező) jelenségről beszélünk csak.

2.1.2. A magyar magánhangzó-fonémák fonológiai jellemzése

Ahogy korábban már említettük (l. Hangtan I. 1.) a hangtanon belül a fonetikai és a fonológiai elemzés nézőpontja eltér egymástól, ebből kifolyólag a magánhangzók fonetikai és fonológiai jellemzése eltérő lehet. Nem célunk egy újabb, teljes, fonológiai szempontú magánhangzórendszer felvázolása, azonban egy fontos eltérésre mindenképpen fel kell hívunk a figyelmet, enélkül ugyanis a következő fejezetekben írottak érthetetlenek vagy ellentmondásosnak tűnhetnek.

A magánhangzórendszer tagjainak fonetikai jellemzésével kapcsolatban megállapítottuk: nem minden hosszú–rövid *fonéma*párra igaz az, hogy *fonetikailag* is csak időtartamuk különbözteti meg őket egymástól (l. Hangtan I. 2.). Az *e–é* pár tagjai eltérnek nyelvállás tekintetében, az *a–á* pár tagjai között pedig fonetikailag semmilyen hasonlóság nincsen. Azt, hogy fonológiailag ezek valóban hosszú–rövid párokat alkotnak, azaz a magyar nyelvben hosszú–rövid párként viselkednek, a **tőmagánhangzó-rövidülés** jelensége bizonyítja (l. 2.2.1.) Az *á* fonológiai hátulképzettsége pedig egyértelmű abból, ahogyan ez a szegmentum az **előlségi harmóniában** (l. 2.3.1.) viselkedik.

2.1.3. A magyar magánhangzókat érintő jelenségek

Ahogy azt már korábban említettük (Hangtan II. 1.), a magyar magánhangzók általában **morfofonológiai** jelenségekben vesznek részt. Ezek nem írhatók le a morfológiai szerkezetre való hivatkozás nélkül: a fonémák bizonyos tulajdonságait érintő jelenségek bizonyos morfológiai tartományokban – tövekben, toldalékokban, toldalékolt szóalakokban stb. – működnek csak, nem pedig azoktól függetlenül, mint a „tisztán” fonológiai természetű szabályok (mint pl. a zöngességi hasonulás).

A magánhangzókat érintő jelenségeket többnyire **magánhangzó-váltakozások**ként írhatjuk le: bizonyos morfémák allomorfjai (eltérő fonémikus szerkezettel rendelkező alakváltozatai) egy-egy magánhangzó-fonémában, rendszerszerűen – tehát bizonyos szabályosságnak megfelelően – térnek el egymástól.

Természetesen a fonológiai szabályok is leírhatók váltakozásokként, azonban jelentős eltérést mutatnak a morfofonológiaiakhoz képest: míg a fonológiai szabályok eredménye **allofónikus** váltakozás, azaz bizonyos allofónok váltakozása meghatározott **fonológiai** környezetben, addig a

morfofonológiai szabályok eredménye **fonémikus** váltakozás meghatározott **morfológiai** környezetben. A zöngésségi hasonulás (mint fonológiai szabály) által előírt szegmentumok allofónok (pl. a *ké[s]törlő* [s] hangja, amely a [z] hanggal váltakozik a /kéz/ morfémában), míg az inessivus ragjának két változata, a /ban/ és a /ben/ egy-egy fonémában térnek el egymástól, azaz eltérő fonémikus formájuk van.⁷

A magánhangzó-váltakozások magyarban megfigyelhető, fontosabb⁸ típusai a következők:

- rövid és hosszú magánhangzó váltakozik az allomorfokban, pl. *zebra–zebrá-*, *lő–lov-* (1. 2.2.);
- magánhangzó és annak hiánya váltakozik, pl. *csokor–csokr-*, *-t/ot/et/öt/at* (2.4.);
- előlképzett és hátulképzett magánhangzó váltakozik, pl. *-ban/ben* (2.3.1.);
- (előlképzett) ajakkerekítéses és ajakréses magánhangzó váltakozik, pl. *-ször/szer* (2.3.2.).

2.2. A MAGÁNHANGZÓK HOSSZÚSÁGI VÁLTAKOZÁSAI

A hosszú és rövid magánhangzók váltakozásának két típusa van: a **tőmagánhangzók rövidülése** és az **alsó nyelvéllású magánhangzók nyúlása**.

2.2.1. A tőmagánhangzó-rövidülés

A tőmagánhangzó-rövidülés (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért: TMR) *bizonyos* tövek hosszú magánhangzójának „megrövidülését” jelenti *bizonyos* toldalékok előtt. Más, pontosabb megfogalmazásban: bizonyos töveknek két, egymástól (egyik) magánhangzójuk időtartamában eltérő allomorfjuk van, pl. *madár–madar-*, *tehén–tehen-*. Az alakváltozatok közötti választás attól függ, milyen toldalékot kap a tő: *madár*, *madártól*, *madárig*, *tehén*, *tehentől*, *tehenig*, de: *madarak*, *madarat*, *tehenek*, *tehenet* stb.

A TMR mindegyik hosszú–rövid magánhangzó párt érinti:

á~a: *nyár*, *sár*, *agár*, *szamár* stb.

é~e: *tél*, *szél*, *kerék*, *veréb* stb.

i~i: *víz*, *szív* (fn.), *tíz*⁹, *nyíl* stb.

ó~o: *lő*;

ő~ö: *cső*, *tő*, *kő*;

ú~u: *kút*, *nyúl*, *szú*, *út* stb.

ű~ü: *tűz*, *szűz*, *fűz* (fn.), *nyű* stb.

⁷ Itt most igen egyszerű szempont alapján teszünk különbséget allofónikus és fonémikus váltakozások között: allofónikusnak azt nevezzük, amelynek a beszélők nincsenek tudatában (ui. a fonémákat „hallják”, nem az allofónokat), fonémikusnak pedig azt, amelyet a beszélők is észlelnek.

⁸ Vannak olyan igen ritka (kevés elemet érintő) váltakozások is, mint a *hó–hav-*, *borjú–borj-* stb. Ezekkel itt nem foglalkozunk.

⁹ A magánhangzó-hosszúságot a helyesírás meglehetősen következetlenül jelöli. A *tizes*, *huszas*, *szines* stb. alakokban fonológiailag természetesen rövid magánhangzó van, hiszen mindig röviden ejtjük őket.

A TMR-nek ez a tulajdonsága – ti. hogy minden hosszú–rövid pár részt vesz benne – bizonyítéknak tekinthető arra, hogy az *a* és az *e* fonológiailag az *a*, illetve az *e* hosszú párjai annak ellenére, hogy fonetikailag más tulajdonságokban is eltérnek.

A TMR nem minden hosszú többeli magánhangzót érint: a szabályos hosszú tőmagánhangzók nem rövidülnek toldalékoláskor (pl. *nyál, szék, sír, kór, szőr, bú, úr* stb.) Felmerülhet a kérdés: honnan tudjuk, hogy melyik a „szabályos” és melyik a „szabálytalan”, rendhagyó csoport? A szabályosság a nyelvben a többség által mutatott „viselkedést” jelenti; a kivételek kevesen vannak, a szabályos alakok sokan. Szerencsére azonban a szabályos és szabálytalan alakok megszámlálásánál¹⁰ van egyszerűbb módszer a két csoport megkülönböztetésére. A szabályos csoport ugyanis nyitott, a szabálytalan pedig zárt: ha új elemek kerülnek a nyelvbe, akkor azokat a szabályos csoport fogadja be. Ennek az ún. **produktivitásnak** a tesztelése pedig igen egyszerű: az új jövevényszavak és a nyelvben nem létező, bár lehetséges szavak (ún. **logatomok**) az esetek döntő többségében a szabályt követik. (Valójában éppen innen tudjuk, hogy kötelező érvényű „szabályról” van szó, tehát az eljárást tanuljuk meg, és nem a szavak használatát darabonként.) A hosszú magánhangzót tartalmazó, hasonló szerkezetű jövevényszavak (*szév, fájl, lájk* stb.) és kitalált szavak (pl. *vák, péc*) magánhangzói nem rövidülnek; a TMR-t mutató tövek viselkedése tehát nem szabályos.¹¹ Azt, hogy mely tövek tartoznak ebbe a csoportba, nem tudjuk megállapítani: nincs olyan fonológiai, szemantikai stb. tulajdonságuk, ami alapján egyértelműen megállapítható, jósolható lenne, hogy hosszú magánhangzójuk rövidülni fog (l. pl. a hasonló fonémikus szerkezettel rendelkező, de eltérően viselkedő párokat, mint *sár–zár, kéz–géz*). A „TMR-tőség” tehát a szavak megjósolhatatlan, szabályba nem foglalható, ún. **lexikális** tulajdonsága: darabonként kell megtanulnunk, mely elemek tartoznak ebbe a csoportba. A szabály tehát olyan eljárás, amelynek alkalmazási valószínűsége igen magas, a szabálynál kisebb hatókörű, zárt csoportokon működő eljárásoké pedig alacsony.

A TMR-nek két típusa van: a **végszótagi** és a **belsőtagi tőmagánhangzó-rövidülés**. Ezek elsősorban a rövidülés környezetében térnek el egymástól, tehát abban, hogy mely toldalékok előtt jelenik meg a rövid, és melyek előtt a hosszú magánhangzós tőváltozat.

A végszótagi tőmagánhangzó-rövidülés (VTMR)

A fenti példák olyan tövek voltak, amelyek toldalékolt alakjaiban **végszótagi** tőmagánhangzó-rövidülés (a továbbiakban: VTMR) megy végbe. A *végszótagi* terminus arra utal, hogy a „rövidülő” magánhangzó több szótagos töveknél az utolsó szótagban található: *madár, számár, szekér, kenyér* (az egyetlen kivétel a *lélek–lelk-* tő).

¹⁰ A szabályos és szabálytalan alakok amúgy sem számolhatók meg pontosan. A *méh, disznó* és *varjú* például egyesek szerint szabályos (*méhhel, disznója, varjúk*), mások szerint nem az (*méhvel, disznaja, varjak*).

¹¹ A „nem szabályos” nem azt jelenti, hogy az alakok viselkedése nem mutat semmilyen rendszerszerűséget, hiszen az egyes TMR-tövek ugyanazok előtt a toldalékok előtt rövidülnek.

A **VTMR-toldalékok**, tehát azok a szuffixumok, amelyek előtt a rövid magánhangzós allomorfi jelenik meg, mindig magánhangzóval (közelebről: kötőhangzóval, l. 2.4.1.) kezdődnek, pl. *szamarak*, *szamarat*, *szamaram*, *szamaracska*, *vizes*, *vizez*, *vizel* stb. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy nem minden magánhangzóval kezdődő toldalék VTMR-toldalék, pl. *nyári*, *nyárig*, *szamárért*, *szamárék* stb. Ahogy az előbbi példákból is látszik, a VTMR-toldalékok között vannak képzők (pl. -(V)s melléknévképző¹²), jelek (pl. a birtokos személyjelek) és ragok (pl. a tárgyrag) is.

A VTMR-tövek nemcsak egy szempontból szabálytalanok: egyúttal ún. **nyitótövek** is (l. 2.4.1.).¹³ Azok pedig, amelyek alapalakjukban CV szerkezetűek (*ló*, *kő*, *szű*, *nyű*), egyben *v*-tövék is: rövid magánhangzós alakjuk egy plusz *v*-t is tartalmaz, pl. *ló-lov*, *kő-köv-*, *szű-szuv-*, *nyű-nyüv-* stb.¹⁴

A VTMR-tövek szófajukat tekintve többnyire főnevek, bár néhány igető is mutat ilyen váltakozást, pl. *lő*, *sző*, *ró* stb. Ezek – a CV szerkezetű főnevekhez hasonlóan – *v*-tövék. Más igék tövégi magánhangzója bizonyos képzők előtt rövidül (*irat*, *szivat*, *türelem*, *bizalom* stb.).

A belsőtagi tőmagánhangzó-rövidülés

A tőmagánhangzó-rövidülés ún. „belsőtagi” változata (a továbbiakban: BTMR) a VTMR-toldalékokhoz sem alakban, sem eredetben, sem funkcióban nem hasonló toldalékok, idegen eredetű, több szótagú képzők előtt megy végbe:

á~a: *szláv-szlavista*, *privát-privatizál* stb.;

é~e: *téma-tematika*, *szintézis-szintetikus* stb.;

í~i: *mítosz-mitizál*, *generatív-generativista* stb.;

ó~o: *szimbólum-szimbolikus*, *kódex-kodifikál* stb.;

ő~ö: *pasztőröz-pasztörizál*;

ú~u: *natúr-naturizmus*, *kultúra-kulturális* stb.;

ű~ü: *miniatűr-miniatürizál*.

Ahogy a példák is mutatják, a rövidülés tulajdonképpen bármelyik szótagban végbemehet. A kicsit talán félrevezető „belsőtagi” terminus nem arra utal, hogy a rövidülő magánhangzó mindig a szó besejében (az utolsó szótag előtt) található, hanem arra, hogy a rövidülő magánhangzó – a VTMR-től eltérően – nincs az utolsó szótaghoz kötve: *stílus-stiliztika*, *baktérium-bakteriális*, *hérosz-heroikus* stb.

¹² A toldalékok egyszerűsített ábrázolásában a zárójelbe tett V (magánhangzó) a toldalék nem minden esetben megjelenő magánhangzóját, azaz a kötőhangzót (l. 2.4.1.) jelenti, ami *a*, *e*, *o* vagy *ö* lehet.

¹³ Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden nyitótő VTMR-tő (pl. a *hal*, *nyak*, *vas* stb. csak nyitótövek, de nem VTMR-tövek); és azt sem, hogy minden *v*-tövé névszó és ige VTMR-tő is egyben (pl. *mű-művek*, *fű-fűvok*).

¹⁴ Figyeljük meg, hogy a rövid magánhangzós változat esetében a *v* mintegy kompenzálja az „elveszett” magánhangzó-hosszúságot. Ez összefügg azzal, hogy a nyelvekben a CV szerkezetű tövek általában vagy hosszú magánhangzót tartalmaznak (*lé*, *jó*, *ká*, *si*, *kő*, *bú*, *tű*), vagy nem lehetnek tartalmas szavak (főnevek, melléknevek, igék). A **lo-*, **kö-*, **szu-* stb. tövek egyszerűen túl rövidek lennének.

A példákból is kiderül: a BTMR – a VTMR-hez hasonlóan mindegyik magánhangzót érinti, vagyis: minden hosszú–rövid magánhangzópár előfordul BTMR-tövekben.

2.2.2. Alsómagánhangzó-nyúlás

Az alsómagánhangzó- vagy nyíltmagánhangzó-nyúlás (a továbbiakban: AMNy) bizonyos tekintetben ellentéte a TMR-eknek: itt a toldalékolatlan(ul megjeleni képes)¹⁵ allomorf, az ún. **szabad tő** tartalmazza a rövid magánhangzót, a **kötött** (vagyis csak toldalékoltan megjelenő) alakváltozat pedig a hosszút: *bika–bikát, kaja–kajál, szemé–szemében, zene–zenés* stb.

Az AMNy értelmében toldalék előtt közvetlenül nem állhat rövid, alsó nyelvvállású (nyílt) magánhangzó – ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a rövid magánhangzók toldalékok előtt „megnyúlnak”: *labdával, apám, kemencében, mesél* stb. Csak toldalékok váltják ki a **rövidülést**, így összetételhatáron az nem következik be (*kutyagumi, macskajancsi* stb.)

A TMR-ekkel ellentétben tehát az AMNy csak az alsó nyelvvállású magánhangzókat érinti, vagyis az *a–á, e–é* párokat.¹⁶ (Vö. pl. *tatu–tatut, güzü–güzüt, zizi–zizit.*) Az AMNy – mivel csak bizonyos pozícióban álló, bizonyos minőségű fonémákat, pontosabban fonémacsoportot érint, azokat viszont kötelezően – jósolható az elemek fonológiai szerkezete alapján, tehát szabályos jelenségről van szó.

További eltérés, hogy az AMNy nemcsak tövek, hanem toldalékok záró magánhangzóit is érinti további toldalékok előtt, pl. *esze–eszébe, dereka–derekát, férje–férjének, kutyája–kutyájával* stb.

Az AMNy-t szinte minden toldalék kiváltja. Néhány kivétel: *rondaság, budai*¹⁷, *órákor, alfaszor(?)*.

A magánhangzók mennyiségi (hosszú–rövid) váltakozásairól most áttérünk a minőségekre: az előlképzettség és kerektség szerint váltakozó magánhangzókra, valamint az ezekkel szorosan összefüggő magánhangzó-harmóniára.

2.3. A MAGÁNHANGZÓ-HARMÓNIA

Mielőtt hozzálátunk a magánhangzó-harmónia, a magyar morfofonológia jellegzetes, az indoeurópai nyelvekben ismeretlen jelenségének tárgyalásához, meg kell határoznunk, mit értünk a hangtanban harmónián. A **harmónia** bizonyos *szegmentumok* bizonyos fonológiai *tulajdonságban* való

¹⁵ Morfológiai szempontból egy mondatban előforduló szóalak (pl. a *bika* a következő mondatban: *A bika nagyon dühösnek látszott*) nem toldalékolatlan, csak éppen az általa „hordozott” toldalékok nem testesek, nincs hangzó formájuk. Ez fonológiai szempontból érdektelen: a fonológia számára nem létezik az, aminek nincs hangzó formája, így a hangalakkal nem rendelkező, ún. **zéró** morfémák sem.

¹⁶ Ezekről az előző pontban már bebizonyítottuk, hogy hosszú–rövid párok, ezért nevezhető a jelenség nyúlásnak.

¹⁷ Ez a toldalék, a főnevekből melléknevet képző **-i homonim** (azonos alakú) a birtoktöbbségitő jellel (*birkái*), azonban a képző **lexikális** (sajátos, megjósolhatatlan) tulajdonsága, hogy nem váltja ki a rövidülést. A *haza* tő két toldalékolt alakja: *hazai* vs. *hazái* jól mutatja a két azonos alakú toldalék ilyen jellegű különbségét.

megegyezése, amely szükségszerűen bizonyos *tartományra* korlátozódik. A magyarban a harmónia a szegmentumok közül a magánhangzókat érinti.¹⁸ Az érintett tulajdonságot és a harmónia tartományát tekintve azonban kétféle harmónia működik a magyarban; a következőkben ezekről lesz szó.

2.3.1. Az előlségi harmónia

Az előlségi, hagyományos nevén *palatális* vagy *palatoveláris* harmónia a magánhangzók elől-, ill. hátulképzettségét érinti. A harmónia ezen területének tartománya a **tő** és annak **suffixumai** (toldalékai).¹⁹ A következőkben külön vizsgáljuk a tövön belüli harmóniát (**tőharmónia**, hagyományosan: hangrend), illetve a toldalékok és tövek közötti harmóniát (**toldalék-harmónia**, **suffixális harmónia**, hagyományosan: hangrendi illeszkedés).

2.3.1.1. Az előlségi harmónia a tövekben

A magyar fonotaktika (hangsorszerveződés) egyik jellegzetessége, hogy a nem összetett szavak magánhangzói tendenciaszerűen megegyeznek elől-/hátulképzettség tekintetében, azaz egy tő gyakran csak elől-, vagy csak hátulképzett magánhangzó-fonémákat tartalmaz. Mi ezeket az egyszerűség kedvéért előlképzett vagy hátulképzett töveknek fogjuk hívni (hagyományosan: magas és mély hangrendű szavak).²⁰

A magyar szókészlet jó részére azonban nem igaz a fenti állítás (hagyományosan: vegyes hangrendűek). Jogos ellenetesként merülhet föl: a vegyes magánhangzójú tövek léte nem azt jelenti-e, hogy a magyarban mégisincs magánhangzó-harmónia a tövön belül, csak a tő és toldalékai viszonyában?

Ha a vegyes magánhangzójú szavakról be tudjuk bizonyítani, hogy valójában nem magyar szavak, akkor továbbra is fenntarthatjuk álláspontunkat, amely szerint a magyar nyelvben tövön belül van előlségi harmónia. A szavakról azonban – a közhiedelemmel ellentétben – nemigen lehet nyelvészeti eszközökkel kétséget kizáróan megállapítani, hogy „magyarok”-e vagy sem. A szavak magyarságának, angolságának stb. ugyanis nincsenek egyértelmű, a beszélők szubjektív, eltérő ítéletein felül álló kritériumai. Vannak olyan szavak (pl. a *fájl*), amelyeket a beszélők általában idegennek érznek, mert anyanyelvük fonotaktikai szabályainak nem felel meg (a szóvégi *-jl* nem engedélyezett, *rosszulformált* a magyarban, l. 4.). Az viszont, hogy a magyar fonotaktikai szabályok alól kivétel egy szó, nem feltétlenül jelenti, hogy nem is magyar: ha a beszélők döntő többsége érti, szabályos toldalékolja,

¹⁸ Vannak mássalhangzókat, illetve magánhangzókat és mássalhangzókat érintő harmóniák is, ezek azonban a magánhangzó-harmóniáknál jóval ritkábban fordulnak elő.

¹⁹ Ez azt jelenti, hogy az összetételekre nem vonatkozik a harmónia; az új tő újabb harmóniatartományt nyit: *málnászörp*, *kőpor*, *kutyakölyök* stb. (Figyeljük meg, hogy az AMNy sem megy végbe újabb tő előtt (tehát összetételhatáron): **málnászörp*, **kutyakölyök* stb.)

²⁰ A *magas-mély* terminusokat nem használjuk, l. Hangtan I. 2.3.1. A *hangrend* fogalma szintén meglehetősen problematikus, így ennek használatát is igyekszünk kerülni.

magyar mondatokba helyezve naponta használja és magyar helyesírással írja le, milyen alapon vonhatnánk meg tőle a 'magyar' státuszt? Ezzel az érveléssel tehát nem jutunk előbbre.

A 'magyarság' másik hétköznapi értelmezése szerint a 'magyar' szavakkal az idegen eredetű szavak állnak szemben. A *fájl* nemcsak fonotaktikai szabálytalansága miatt minősülhet 'nem magyar'-nak, hanem azért is, mert egy másik nyelvből vettük át, „eredetileg” nem volt a magyar nyelv része. Az itt felmerülő probléma szintén megoldhatatlan objektív, tudományos eszközökkel: nem tudjuk meghatározni, mikor volt az „eredetileg”. A nyelvek közös sajátossága, hogy állandóan változik nemcsak grammatikájuk, hanem szókészletük is; más nyelvek szavainak átvétele is teljesen természetes.²¹ Ha pedig 'magyar' szavakon 'finnugor eredetűt' értenénk, azzal szembesülünk, hogy a magyar nyelv szavainak döntő többsége 'nem magyar'. Ez pedig inkább ellentmondásnak tűnik, mintsem megoldásnak eredeti problémánkra.

Kicsit félretéve az elméleti megfontolásokat és elővéve „józan” anyanyelvi intuíciónkat: ha a *sofőr*, *influenza*, *infarktus*, *ogre* stb. szavakat idegennek érezzük is, a *virág*, *papír*, *ceruza*, *kocsi*, *kavics*, *paradicsom* stb. magyarságát talán mégsem vonjuk kétségbe – márpedig ezek is vegyes magánhangzósak.

Megvizsgálhatjuk azt a kérdést is, hogy a kétféle magánhangzót tartalmazó szavak nem tekinthetők-e kivételeknek. Mivel a kivételek kevesen vannak, a „vegyes hangrendű” szavak pedig a szókinés tekintélyes hányadát teszik ki, semmiképpen sem tekinthetők kivételeknek.

Vizsgálhatjuk azt is, hogy valamilyen megszorítással nem korlátozhatjuk-e az előlségi harmónia (a továbbiakban: EH) hatókörét – a vegyes magánhangzós tövek ekkor nem kivételesek lesznek, hanem egyszerűen a szabály hatókörén kívül esnek. És valóban: ezekben a szavakban bármely hátulképzett magánhangzó előfordulhat, azonban az előlképzettek közül többnyire csak az ajakrésesek (*i*, *í*, *e*, *é*) keverednek hátulképzettekkel, az ajakkerekítésesekre (*ö*, *ő*, *ü*, *ű*) ez nem jellemző. Előfordulnak ugyan olyan alakok, mint *sofőr*, *pozőr*, *kaszkadőr*, *manöken*, *amőba*, *cölibátus*, *ökumené*, *nüansz* stb., azonban ezek egyrészt meglehetősen kevesen vannak, másrészt furcsának, idegenszerűnek érezzük őket, szemben azokkal a vegyes magánhangzós tövekkel, amelyek előlképzett réses magánhangzót tartalmaznak (*béka*, *marék*, *cédula*, *iszonyú* stb.) A töveken belüli EH tehát valóban létező tendencia, de csak a fonémák egy részére érvényes: nem vonatkozik az előlképzett ajakréses magánhangzókra, amelyeket ezért **semlegeseknek** hívunk. A hátulképzett és az előlképzett kerek magánhangzók ezzel szemben **harmonikusak**: ez azt jelenti, hogy a tövekben vagy csak az egyik, vagy csak a másik csoport tagjai fordulhatnak elő.

²¹ A „jövevényyszó-mentesség” csak azokra a nyelvekre jellemző, amelyek beszélői teljesen elszigetelten élnek, nem kerülnek kapcsolatba más nyelvek beszélőivel.

2.3.1.2. Az előlségi harmónia és a toldalékolás

Az EH másik területe a tövek és a toldalékok magánhangzói közötti harmónia. Ezt úgy is felfoghatjuk, mint a harmónia kiterjesztését a tövön túlra, a toldalékolt (**szuffixált**) szóalak határáig. Ez a kiterjesztés a **többalakú toldalékok** révén valósul meg. Nem minden toldaléknak van több allomorfa: ilyenek például a *-nyi*, *-ért*, *-ig*, *-ék* stb. szuffixumok. Ezek azonban – mivel semleges magánhangzót tartalmaznak – nem „szegik meg” a harmóniát, hanem, ahogyan megállapítottuk, kívül esnek rajta. Olyan egyalakú toldalékból, amelyik harmonikus magánhangzót tartalmaz, ezáltal a toldalékolás során „valódi” vegyes hangrendű szóalak keletkezhet, csak nagyon kevés van (*-kor*, *-us*, *-kó*).²²

Ha egy toldaléknak van két olyan alakváltozata, amelyek egyikében előlképzett, a másikban hátulképzett magánhangzó található, akkor az allomorfok biztosan az EH-nak megfelelően fognak illeszkedni a tőhöz. A többalakú toldalékokban nem véletlenszerűen váltakoznak a magánhangzók (egy fiktív *-pok* allomorf párja nem lehet pl. *-pük* vagy *-pik*, csak *-pök*). A kétalakú toldalékok magánhangzói fonológiailag **csak** elől-/hátulképzettség tekintetében térnek el.²³

u ~ ü: *-unk/ünk*, *-ul/ül* stb.

o ~ ö: *-bol/böl*, *-rol/röl* stb.²⁴

ó ~ ő: *-ó/ő*, *-ós/ős* stb.

a ~ e: *-ra/re*, *-ba/be* stb.

á ~ é: *-vá/vé*, *-nál/nél* stb.

Ezek az alakváltozatok tehát az EH-nak „engedelmeskedve” kapcsolódnak a tőhöz: a tő magánhangzóinak elől-/hátulképzettsége alapján választjuk ki a vele harmonizáló toldalékváltozatot (*út+ban*, *Ödön+nel*, *brekeg+ve*, *víz+zé*, *tehén+ke*, *békít+ő*, *saru+ja*, *oldal+a* stb. Az *á* viselkedése ilyen esetekben egyértelművé teszi fonológiai hátulképzettségét:

- ha a tő egyetlen magánhangzója *á*, a toldalék magánhangzója hátulképzett: *várban*, *málnával*, *Sárától*, *sárral* stb.
- a kétalakú toldalékok közül néhányban a hátulképzett magánhangzós változatban *á*-t találunk (a másik allomorf előlképzett magánhangzója pedig *é*): *boltnál*, *múlván*, *szóvá*, *adá*, *hallás*, *vágná* stb.

Van néhány főnévi és igető, amelyek toldalékolásában nem érvényesül a harmónia. Ezek csak előlképzett magánhangzót tartalmaznak, toldalékuk magánhangzója azonban mindig hátulképzett: *íj*, *nyíl*, *híd*, *cél*, *derék*, *nyit*, *nyílik*, *szív*, *szid*, *iszik*, *ír*, *sikít*, *visít* stb. Az ilyen szabálytalan töveket **antiharmonikus** töveknek hívjuk. Az antiharmonikus tövek magánhangzói mindig ajakrésesek is,

²² Az *-us* és *-kó* kicsinyítő képzők ráadásul nem hoznak létre „valódi” vegyes hangrendűséget, mivel nem kapcsoljuk őket előlképzett harmonikus magánhangzós tövekhez: **öcsus*, **Gyöngyó* vs. *Lacus*, *Ferkó* stb.

²³ A három- és többalakú toldalékok magánhangzóinak viselkedéséről l. a kerekésségi harmóniát (2.3.2.) és a kötőhangzókat (2.4.1).

²⁴ Ezek a helyesírás által hosszú *ó/ő*-vel jelölt toldalékok valójában rövid magánhangzókat tartalmaznak.

tehát semlegesek. Felmerülhet a gyanú, hogy semlegességük miatt kapnak hátulképzett magánhangzós toldalékot. A többi semleges magánhangzó azonban, ha a tő egyedüli magánhangzója, nem hátulképzett, hanem előlképzett toldalékot igényel (*szintje, picinyke, ívelt, szívek, késsel, szépen, szeretem, vevő* stb. Mivel antiharmonikus tövekből csak néhány van (újak pedig nem keletkeznek), előlképzett toldalékolású, előlképzett magánhangzót tartalmazó tőből pedig nagyon sok (ráadásul ez a csoport nyitott, új töveket is befogad: *save-el, pitchet* stb.), utóbbiak a szabályosak, előbbieket pedig szabálytalanok, kivételesek. Nem magánhangzójuk semlegessége felelős tehát a hátulképzett toldalék-magánhangzóért: az előlképzett magánhangzók semlegessége nem azt jelenti, hogy a toldalékolásban egyáltalán nincs szerepe. Egyrészt azt jelenti, hogy a töveken belül nem zárják ki hátulképzett magánhangzók jelenlétét, másrészt pedig azt, hogy vegyes hangrendű szavak esetében (többnyire) valóban nem szólnak bele a toldalékolásba: *Orsitól, papírból, moziba, ubival, bódéja* stb.

A vegyes hangrendű szavak toldalékolásával kapcsolatban azt is vizsgálni kell, hogy hogyan viselkednek azok a tövek, amelyek előlképzett harmonikus és hátulképzett magánhangzót tartalmaznak (a *sofőr*-típus). A toldalékolást ezeknél egyértelműen az utolsó magánhangzó szabja meg: *cölibátusban, manökennel, amőbája, sofőrnek* stb. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy az utolsó magánhangzó döntési joga alapelv a toldalékolásban, csak hogy erről a jogról a semleges magánhangzók – éppen semlegességük miatt – lemondanak. Ezt a tulajdonságukat **átlátszóságnak** vagy **transzparenciának** nevezzük.

Az EH mint toldalékolási szabály tehát legegyszerűbben így fogalmazható meg: a toldalékolást az utolsó nem-semleges magánhangzó szabja meg. Ez a szabály érvényes a csak egyféle típusú magánhangzót tartalmazó szavakra, a *sofőr*-típusúakra, a semleges+hátsó szerkezetűekre (*békával, Iluska*), és a legtöbb hátsó+semleges szerkezetűre (*kávéba, papírral*) is.

A semleges magánhangzók azonban nem mindig viselkednek transzparensszerűen. Bizonyos tövekben a toldalékolás ingadozik: *hotelban/hotelben, Anettke/Anettka* stb., más szavakban pedig a semleges magánhangzók előlképzett toldalékokat választanak: *októberben, mágneses, Józseffel* stb. Ezek általában *e*-végűek, de gyakori az előlképzett vagy ingadozó toldalékolás két semleges magánhangzóra végződő szavaknál is: *Noémivel/Noémival, harakirije/harakirija*. A semlegességnek (és a harmonikusságnak) tehát valójában fokozatai vannak: az *e* a legkevésbé, míg az *ii* a leginkább semlegesek.

2.3.2. A kerekcségi harmónia

A magyar kerekcségi harmónia (a továbbiakban: KH) hatóköre az EH-énál jóval szűkebb. Töveken belül nem érvényesül: tömorfémákban a magánhangzók lehetnek kerekcsék és résesek egyaránt (*öreg, cövek, tőzeg, türelem, cékla, kópé, ceruza* stb.) A KH tehát csak a tövek és a toldalékok viszonyát érinti, a toldalékok alakváltozatainak tövekhez illesztését szabályozza.

A három- vagy többalakú toldalékoknál (pl. $-szVr^{25}$, $-hVz$, $-tVk$, $-(V)n$, $-(V)t$ stb.) a *tő* és a toldalék magánhangzói nemcsak előlképzettség, hanem kerekítettség szempontjából is harmonizálnak: az előlképzett *tövek* kétféle toldalékot kaphatnak: kerekítetlen vagy kerekített magánhangzót tartalmazót aszerint, hogy a *tő* utolsó magánhangzója labiális vagy illabiális-e: *kerítésen-földön*, *egyszer-ötször* stb. Fontos megérteni, hogy a KH nem a háromalakú toldalékok harmonizálását jelenti (azok között ugyanis van hátulképzett magánhangzót tartalmazó is), hanem csak a két **előlképzett** magánhangzót tartalmazó variáns közötti választást szabályozza. Az allomorfok közötti választásban tehát a hátulképzett magánhangzót tartalmazó alakváltozatot nem a KH, hanem az EH „osztja ki”; a kerekésgéi harmónia csak az előlképzett magánhangzókra belül működik.

A KH szempontjából szabálytalanok az előlképzett kerek magánhangzót tartalmazó nyitótövek (2.4.1.), pl. a *szűz*, *fül*, *cső* stb. Ezek azonban – eltérően az EH mindig szabálytalanul viselkedő kivételeitől, az antiharmonikus tövektől – csak kötőhangzós toldalékok előtt rendhagyóak (*szüzek*, *fület*, *csövezik*), egyébként tartják a kerekésgéi harmóniát (*szűzhöz*, *fülön*, *csövön*).

2.4. MAGÁNHANGZÓ~SEMMI VÁLTAKOZÁSOK

Bizonyos morfémák alakváltozatainak bizonyos pozíciójában olyan magánhangzó található, amely más allomorf(ok)ból hiányzik. Ennek két alapvető típusa van:

- a **tövekben** megjelenő magánhangzó~semmi váltakozás: az **ingatag tőmagánhangzók** (2.4.2.);
- és a **toldalékokban** megjelenő magánhangzó~semmi váltakozás: a **kötőhangzók** (2.4.1.).

2.4.1. A kötőhangzók

A kötőhangzók a toldalékok olyan magánhangzói, amelyek nem minden allomorfban jelennek meg. Ez azt jelenti, hogy a toldaléknak van olyan alakváltozata, ami nem tartalmaz magánhangzót abban a pozícióban, amelyikben más allomorf(ok) igen. A hagyományosan helytelenül háromalakúnak tartott „-on/en/ön” ragnak például van *-n* allomorfja is (pl. *CD-n*, *fán* stb.), ezért ezekben az allomorfokban az *o*, *e* és *ö* fonémákat kötőhangzóknak tartjuk.

A kötőhangzó nem a *tő* és a toldalék közé betoldott önálló elem (ahogy régebben gondolták), hanem a toldalék része. Ennek feltételezésére azért van szükség, mert az általánosan elfogadott álláspont szerint az emberi nyelvekre az ún. **kettős tagolás** jellemző: a jeleket kisebb, jelentés nélküli egységek építik fel. Egy nyelvi elem tehát vagy jel, vagy annál kisebb, de jelentés nélküli elem: nincs olyan fonéma a nyelvben, amely ne lenne egy morféma része.

²⁵ A V *o*, *e* vagy *ö* lehet.

Magánhangzóra végződő tövek után csak a kötőhangzó nélküli allomorf jelenhet meg: *kakaót, kávéét, kivit, tatut* stb.²⁶ Annak eldöntése tehát, hogy egy toldalékkezdő magánhangzó kötőhangzó-e vagy sem, úgy lehetséges, hogy magánhangzóra végződő szó után illesztjük a toldalékot. A kötőhangzó fenti definíciójából és megjelenésének feltételéből következik, hogy ha a toldalék magánhangzója megjelenik magánhangzó után (pl. *kávéért, Piliscsabáig, kutyául* stb.), akkor az biztosan nem kötőhangzó.

A hagyományos nyelvtanok szerint (amelyek szemléletét eddig is igyekeztünk meghaladni) a kötőhangzók ún. ejtéskönnyítő funkcióval rendelkeznek. Ezt hangtani terminusokkal úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a kötőhangzókat *fonotaktikai szabály* írja elő (l. 1.3.). A magyarban pl. alig fordulnak elő olyan tövek, amelyek *-csk, -szk, -tk* szekvenciákra végződnének: ezeket nem tekintjük „jólformáltaknak”. A **rácsk, *kamaszk, *barátk* többes számú alakok tehát kötőhangzó nélkül nem lennének jólformáltak. Figyeljük meg azonban: a *Recsk, baszk, Detk*²⁷ szavakban különösebb nehézség nélkül tudjuk ejteni ugyanezeket a mássalhangzó-kapcsolatokat, azok tehát nem „nehezen ejthetők”, csak egyszerűen szokatlanabbak (ezért is érezzük nehezen ejthetőnek). De nem ez az egyetlen probléma a kötőhangzók ejtéskönnyítő funkciójának feltételezésével: megjelenésüknek sok esetben egyáltalán nem mutatható ki fonotaktikai oka. A **fült, *sárt, *vajt* stb. hangsorok fonotaktikailag teljesen jólformáltak lennének: ezt onnan tudjuk, hogy a hasonló, kötőhangzó nélküli *bált, kárt, csajt* stb. szóalakokat egyáltalán nem érezzük furcsának. Amennyiben a kötőhangzók funkciója valóban ejtéskönnyítés lenne a *fület, sarat, vajat* stb. szavakban, akkor ugyanígy kötőhangzós toldalékokat kellene kapcsolni a *bál, kár, csaj* stb. tövekhez is. (A *falt* (ige) – *falat* (főnév) szópár jól mutatja, hogy a *falat* kötőhangzója fonotaktikai szempontból indokolatlan, hiszen az ugyanolyan fonémikus szerkezettel bíró, homonim igető ugyanazzal a toldalékkal ellátva nem kap kötőhangzót.) A kötőhangzók tehát bizonyos esetekben a toldalékolt szavak jólformáltságát biztosítják azáltal, hogy feloldják a magyarban nem engedélyezett szó(tag)végi mássalhangzó-torlódásokat. Sok esetben azonban nincs ilyen funkciójuk: ilyenkor a kötőhangzó nem szabálynak engedelmessé, hanem fonotaktikai szempontból indokolatlanul jelenik meg, azaz nem rendelkezik „ejtéskönnyítő funkcióval”.

Amennyiben feltétlenül meg akarjuk magyarázni, hogy a kötőhangzó milyen „nyereséget” jelent a nyelv számára, akkor valószínűleg inkább a hallgató, mint a beszélő oldalán célszerű keresnünk ezt a „nyereséget”. Az egyetlen mássalhangzóból álló, mássalhangzót követő toldalék ugyanis jóval nehezebben észlelhető, mintha magánhangzó után állna. A magyarban – és az agglutináló nyelvekben – a toldalékok igen fontos grammatikai információkat hordoznak, a szóvégek pontos észlelésének tehát alapvető szerepe van a megértésben.

²⁶ Ez a melléneveknél nem mindig van így: *nyilvánvalóan, hűen, látható(a)k, bányák vs. lazán, gyengék*.

²⁷ Ez a néhány előfordulás nem azt jelzi, hogy a szó végi szekvenciák mégis jólformáltak. A rosszulformált alakok közül néhány előfordul a nyelvekben (pl. *fájl*), míg az elvileg jólformáltak nem feltétlenül fordulnak elő (pl. *fáp, széb* stb.), l. 4.2.

A magyarban négyféle magánhangzó fordul elő kötőhangzóként: *a*, *e*, *o*, és *ö*. Ha egy toldaléknak van kötőhangzós allomorfja, akkor három biztosan van: *e*-t, *o*-t és *ö*-t tartalmazó. Nem minden kötőhangzós toldaléknak van azonban *a*-s változata, pl. az *-(V)n*-nek például nincs (*halak*, *halat*, de *halon*).

2.4.1.1. A nyitótövek

Az, hogy milyen kötőhangzós allomorfot kapcsolunk a tőhöz, természetesen nem véletlenszerű, hanem morfofonológiailag determinált. A magánhangzó-harmónia (l. 2.3.) szabályozza, hogy hátulképzett *a/o*, előlképzett ajakréses *e* vagy előlképzett ajakkerekítéses *ö* lesz a kötőhangzó (*tököt*, *retket*, *babot* stb.). Az előlségi és kerekégi harmónia alapján azonban nem tudjuk eldönteni, hogy a kötőhangzó *o* vagy *a* lesz-e: ilyen esetekben a szabályos *o* helyett bizonyos kivételes tövek kapnak *a*-t (pl. *halak*, *váarak*, *nyulak*, *vadak* stb.). A „szabályosság” azt jelenti, hogy nem zárt azoknak az elemeknek a köre, amelyek a „szabályos” viselkedést mutatják: *o* kötőhangzója bármilyen új vagy kitalált szónak is lehet: *fájlok*, *lájkol*, *pákok*, *kusok* stb. Ezzel szemben *a* kötőhangzót csak bizonyos tövek zárt, nem bővíthető csoportja kaphat. Az ilyen töveket – mivel a középső nyelvvállású *o* helyett alsó nyelvvállású, nyíltabb *a* kötőhangzót kapnak – **nyitótöveknek** nevezzük. A nyitótövek és a szabályos tövek szerkezetének nincsenek olyan sajátosságai, amelyek alapján megkülönböztethetnénk őket, vagyis megintcsak jósolhatatlan tulajdonságról van szó (*tálak–bálok*, *nyarak–karok*, *hasak–kasok*). Nyitótöveket nemcsak hátulképzett magánhangzós tövek között találunk. Előlképzett magánhangzós nyitótó pl. a *fül* (*fület*, *fülek*, *füles*). A *fül*, *szűz*, *cső* stb. esetében onnan tudjuk, hogy nyitótövek, hogy szabályos, középső nyelvvállású *ö* helyett – amelyet a KH ír elő számukra – alsó nyelvvállású *e*-t kapnak.

A nyitótövek másik fontos tulajdonsága – alsó nyelvvállású kötőhangzójukon kívül –, hogy kötőhangzós toldalékot kapnak akkor is, ha ennek nincs fonotaktikai oka: a *sárt*, *fült*, *szűzt*, *mész* stb. alakok jólformáltak lennének kötőhangzó nélkül is (vö. *bort*, *célt*, *aszt*, *koszt* stb.).²⁸ Azok a nyitótövek, amelyek előlképzett ajakréses magánhangzót tartalmaznak, ezért kötőhangzójuk *e* – pl. *szél*, *víz*, *mész* – csak onnan ismerhetők fel, hogy fonotaktikailag indokolatlan esetekben is kapnak kötőhangzót (*szelet*, *vizet*, *meszet*).

Az igék között nem találunk nyitótöveket. A melléknevek kötőhangzója szabályos esetben alsó nyelvvállású (*pirosak*, *zöldek*, *színesek* vö. **pirosok*, **zöldök*, **színesek* stb.); néhány kivételes melléknévi tő kap csak középső nyelvvállású toldalékot (pl. a *nagy*).²⁹

²⁸ A tárgyrag *-t*-je nem igényelne kötőhangzót szonoránsok és réshangok után: *lányt*, *vért*, *bajt*, *kést*, *vészt*, *mást*, *bézszt*, *pénzst* stb. (A többes szám *-k*-ja egyébként nem ilyen, azelőtt mindig – nemcsak nyitótövek esetében – van kötőhangzó.)

²⁹ A *vörösök–vörösek*, *ovisok–ovisak* párok esetében az alsó magánhangzós toldalékkal ellátottat használjuk általában melléknévként, a középső magánhangzósat pedig főnévként (bár a beszélők jó része már nem érzi ezt a különbséget).

Nyitótövek nemcsak ún. **abszolút tövek** lehetnek (*egér*), hanem ún. **relatív**, vagyis toldalékolt, de tovább toldalékolható **tövek** (*egerek-*) is. A *sír*, *az*, *lakás* stb. tövek szabályosak (*sírok*, *azok*, *lakások*), azonban többes számú alakjuk után kötőhangzójuk *a* (*sírokat*, *azokat*, *lakásokat*). Ez azt jelenti, hogy a többes szám jele – hasonlóan más toldalékokhoz, pl. az *(V)s* melléknévképzőhöz – (relatív) nyitótöveket hoz létre.

2.4.2. Az ingatag tőmagánhangzók

A magánhangzó~semmi váltakozások másik típusa bizonyos tövekben jelentkezik. Az ingatag tőmagánhangzós töveknek két alakváltozatuk van, pl. *ökör-ökr-*, *bokor-bokr-*, *lepel-lepl-* stb. A szabad tő a hosszabb, ennek utolsó szótagjában található egy magánhangzó, amelyik a kötött tőváltozathoz hiányzik.³⁰

Az ingatag tőmagánhangzós tövek nemcsak főnevek, hanem igék is lehetnek (pl. *mozog*, *terem*, *zörög* stb.)

A legtöbb tőben az ingatag tőmagánhangzó *e*, *o* vagy *ö* – figyeljük meg, hogy ugyanezek a háromalakú toldalékok váltakozó magánhangzói, valamint a szabályos kötőhangzók. Ritkábban más minőségű magánhangzók is lehetnek azonban ingatagok (*őríz*, *bajusz*, *becsül*, *kazal*). Ezekre a magánhangzókra is igaz azonban, hogy rövidek (ahogyan a kötőhangzók is).

Néhány ingatag tőmagánhangzós tő rövidebb alakjában **hangátvetés** is történik: a két szomszédos mássalhangzó „helyet cserél”, pl. *boholy-bolyh-*, *kehely-kelyh-*, *teher-terh-*.

Kérdések, feladatok

1. Mit jelent a *szillabikus szó*? A fonémák mely csoportja rendelkezik ezzel a tulajdonsággal?
2. Mi a különbség az *a-á* és *e-é* fonémapárok tagjainak fonetikai és fonológiai jellemzése között?
3. Mely magánhangzócsoportok *harmonikusak* és melyek *semlegesek* a magyarban? Mit jelent, és hogyan kapcsolódik ezekhez a fogalmakhoz az *átlátszóság (transzparencia)*?
4. Mely magánhangzókat (vagy magánhangzó-csoportokat) érintenek a következő jelenségek?
  - a. végszótagi tőmagánhangzó-rövidülés
  - b. belsőtagi tőmagánhangzó-rövidülés
  - c. magánhangzó-nyúlás

³⁰ Ikes igéknél azonban mindkét tőváltozat kötött: *füröd-/fürd-*, *ugor-/ugr-* stb.

5. Mi a kötőhangzó?
Mely magánhangzók lehetnek kötőhangzók?
Milyen közös jegyük (tulajdonságuk) van ezeknek?
Honnan lehet tudni egy nem-töbelseji magánhangzóról, hogy kötőhangzó-e, vagy sem? Például kötőhangzó-e a következő szóalakok toldalék-magánhangzói: *házig, házhoz, házé, házi, házak, házaim, házon, házasa, házal, házzal, házit, házat, játszunk, játszani, játszotok, játszottak?*
6. Miben különböznek a *nyitótövek* a szabályos tövektől?
7. Mennyiben szabálytalanok a következő tövek: *nyíl, íj, híd, ín, cél, sír, vív, hízik, hív?*
8. illeszkednek a szótóhoz a háromalakú toldalékok? Fogalmazza meg a szabályt mindegyik alakváltozatra nézve!
9. Megjósolható-e a tövek hangtani felépítése alapján, hogy
- nyitótövek?
  - hosszú tőmagánhangzójuk toldalékoláskor megrövidül?
  - tővégi magánhangzójuk toldalékoláskor megnyúlik?
  - toldalékoláskor rövid magánhangzójuk kiesik?
  - a két- és háromalakú toldalékok közül melyik alakváltozatot kapják?
10. Az *autó, augusztus* szavakban [ɔ̃] diftongust ejtünk. Ilyenek vajon a következő szavak is?
kalauz, augur, Auguszt, aú, Aurél, Európa, EU, euró, bauxit, tea
11. Mennyiben kivételesek a magyarban fonotaktikailag a következő tövek: *amőba, cölibátus, kaszkadőr, ökumené, sofőr?*
Gyűjtsön még ilyen szavakat!
Hogyan toldalékoljuk ezeket?
12. Magánhangzóval vagy mássalhangzóval kezdődik a következő szó: *ión?* Mire végződik a *Delphoi?* Hogyan állapíthatjuk meg?
13. Miért hangzanak furesán (miért szabálytalanok) a következő szóalakok: *felsliccol, überol, spriccol, stíröl, klikkol, stimmol?* Gyűjtsön még ilyen szavakat!
14. Miért nem igaz, hogy az *-on/-en/-ön* három alakú?

15. Gyűjtsön 10-10 példát a következő jelenségekre:
- AMNy (legyen *a*-s és *e*-s példa is!);
  - VTMR-tövek (lehetőleg mindegyik magánhangzóra legyen példa!);
  - VTMR-toldalékok;
  - toldalékok, amelyek VTMR-töveken nem váltják ki a rövidülést;
  - transzparens magánhangzó a töben;
  - kerek ségi harmónia;
  - nyitó tó (legyenek előlképzett és hátulképzett magánhangzós példák is!);
  - antiharmonikus tövek (igék és főnevek is);
  - ingatag tómagánhangzót tartalmazó tövek (igék és főnevek is)!
16. Mit jelenthet az, hogy a magyar magánhangzó-harmónia az ún. „tőszabályozta” harmóniák közé tartozik?
17. Miért nem a BTMR-tövek közé soroljuk a *lelket*, és miért nem a VTMR-tövek közé a *szlávot*?
18. Mit gondol, miért kap előlképzett toldalékokat az *aki* és az *ami*?
- Mert az *aki* és az *ami* antiharmonikus tövek.
  - Mert az *i* transzparens.
  - Mert előlképzett magánhangzóra végződik.
  - Mert korábban összetételek voltak, és a toldalék a korábbi utótaghoz illeszkedik.
19. Mit gondol, miért ingadozó a *honvéd* toldalékolása?
- Mert a szabályos hátulképzett toldalékolás mellett egyre gyakoribb a vegyes hangrendűek előlképzett toldalékolása is.
  - Mert az *é* transzparens.
  - Mert az *é*-végű vegyes hangrendű szavak többnyire ingadozó toldalékolásúak.
  - Mert egyesek összetételnek érzik, és az utótagot toldalékolják, mások egy tónek érzik, és a hátulképzett harmonikus magánhangzóhoz illesztik a toldalékot.
20. Mit gondol, miért ingadozó a *férfi* toldalékolása?
- Mert a szabályos hátulképzett toldalékolás mellett terjednek az előlképzett toldalékos alakok is.
  - Mert csak transzparens magánhangzókat tartalmaz.
  - Mert egyesek összetételnek érzik, és az utótagot toldalékolják, mások egy tónek érzik, és a hátulképzett harmonikus magánhangzóhoz illesztik a toldalékot.
  - Mert eredetileg antiharmonikus tó volt, emellett azonban terjed a szabályos, előlképzett toldalékolás is.

3. A magyar mássalhangzók fonológiai szempontból

Ebben a fejezetben a magyar mássalhangzórendszer néhány jellemzőjét fogjuk tárgyalni a fonológia szemszögéből. A magánhangzókval kapcsolatban már láttuk, hogy fontos különbségek lehetnek a hangok fonetikai, illetve fonológiai szempontot érvényesítő jellemzései között; természetesen ugyanez a helyzet a mássalhangzók esetében is. A következőkben először azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy mely hangokat tekintünk a fonémarendszer részének, és melyeket nem; illetve milyen érveink vannak saját álláspontunk mellett. Majd a mássalhangzókat érintő jelenségek közül ismertetünk néhány fontosabbat.

3.1. HÁNY MÁSSALHANGZÓ VAN A MAGYARBAN?

3.1.1. A [dz] problémája

Teljesen egyértelmű, hogy *fonetikai* szempontból a [ts] és a [dz] zöngés–zöngétlen párt alkotnak: mindketten alveoláris affrikáták, és csak zöngésségben különböznek. Annak magyarázatával azonban, hogy *fonológiailag* miért nem tartottuk őket párnak, azaz miért nem vettük fel a [dz]-t a magyar mássalhangzó-fonémák közé, mindezidáig adósak maradtunk.

Nézzük meg, milyen példákat találunk a $ʔ/dz/$ ³¹ és a $/ts/$ előfordulására különböző hangtani helyzetekben:

	$ʔ/dz/$	$/ts/$
szó elején (V előtt)	<i>dzéta</i>	<i>cajka, caplat, cápa, cár, cet, ceruza, cérna, cékla, cica, cipő, coca, cumi</i> stb.
szó végén röviden	<i>pén[dz]</i>	<i>kukac, rác, perec, léc, kanóc, kuruc, polc, élc, kvarc, sarc, Apc, perc,</i> stb.
szó végén hosszan	<i>edz, pedz</i>	<i>placc, sacc, hecc, necc, slicc, vicc, procc, böcc, pucc, strucc</i> stb.
szó belsejében röviden	<i>brindza, ben[dz]in, man[dz]árd</i>	<i>vacak, vackor, maci, pacal, pici, Mici, mackó, barack, harcol, lecke</i> stb.
szó belsejében hosszan	<i>madzag, bodza, edzés, edző, pedzi</i> stb. <i>vakaródzik, nedvedzik, nyáladzik</i> stb.	<i>moccan, koccan, koccint, pöccint, böccent, biccent, vicces, necces</i> stb.

³¹ Kérdőjellel itt a fonémastátusz kérdésességét jelölöm.

A táblázatból kiderül: a $/?dz/$ csak néhány szóban fordul elő a magyarban. A nyelvek a fonémák kihasználására „törekszenek”: bár vannak különbségek az egyes fonémák ún. **funkcionális megterheltségében** (a $/c/$ például igen ritka), és nem minden fonéma fordul elő minden helyzetben (pl. a szó végén a magyarban nincs $/o/$ és $/\emptyset/$), mindegyik fonéma ennél jóval több előfordulást mutat. Amennyiben néhány előfordulás miatt a fonémarendszer tagjának tekintenénk egy egységet, számolnunk kellene például $/a:/$, $/a/$ és $/\epsilon:/$ fonémákkal is (pl. $[a:]$ *betű*, $m[a]sc[a]rpone$, $[\epsilon:]$ *betű* stb.).

Az előfordulások alacsony számánál is fontosabb érv azonban a $/?dz/$ fonémastátusza ellen az, hogy van más lehetőség is a $/?dz/$ előfordulásainak kezelésére. Amennyiben a $/?dz/$ -t nem fonémának, tehát oszthatatlan egységnek tekintjük, hanem fonémakapcsolatnak ($/dz/-$ nek), magyarázni tudjuk eloszlásának sajátosságait is: elsősorban azt, hogy jellemzően nem röviden, hanem hosszan jelenik meg. (Ez egyébként egyáltalán nem jellemző a mássalhangzó-fonémákra, amelyek relatíve ritkán fordulnak elő hosszan.)

Azt, hogy az előfordulások többségében a $/dz/$ a kiejtésben hosszan jelenik meg (vagyis: $/dz/ \rightarrow [dz:]$), magyarázza az **adaffrikáció** jelensége (l. 3.3.4.), amely a homorgán vagy majdnem homorgán zárhang + **affrikáta** kapcsolatokat érinti, pl. *lá[ts:]ik*, *bará[tʃ:]ág* stb. A hosszú dz megjelenése tehát ezekben a helyzetekben „logikus”, jósolható: ha a *barátság*, *multság* szavakban nem $/tʃ:/$ fonémát, hanem $/tʃ/$ mássalhangzó-kapcsolatot feltételezünk, akkor ugyanígy kell eljárunk a *bodza*, *madzag* stb. esetében is.

A rövid előfordulások is magyarázhatók egy másik jelenség, az ún. **degemináció** működésével. A degemináció³² vagy **ikeredés** olyan háromtagú mássalhangzó-kapcsolatokon megy végbe, amelyek két egymás mellett álló tagja azonos minőségű. Az ilyen kapcsolatokban nem egy hosszú és egy rövid, hanem két rövid mássalhangzót ejtünk, pl. *bü[k]fa*, *sa[k]nagymester*, *par[t]ól*. Ezzel a jelenséggel magyarázhatók azok a rövid $[dz]$ -k, amelyek mássalhangzó előtt állnak: az adaffrikáció eredménye itt is hosszú $[dz:]$ lenne, azonban a degemináció megakadályozza, hogy a kiejtésben ez jelenjen meg. A *pérez*, *benzin*, *brinza*, *manzárd* esetében azonban még erre a magyarázatra sem feltétlenül van szükség: ezeket a $/z/$ szabad variánsának is felfoghatjuk.

A $/dz/$ fonémastátusza ellen szól a magyar anyanyelvűek jó részének intuíciója is, amely szerint természetellenes a jelenleg hatályos helyesírási szabályzat által előírt *bo-dza*, *ma-dzag* elválasztás, ill. *eddzünk* toldalékolás. A $/dz/$ fonémakapcsolatként történő elemzése a természetesebbnek ható *bod-za*, *mad-zag* ill. *edzzünk* alakokat írná elő.

³² A középiskolai tananyagban **rövidülés**.

3.1.2. Hosszú vagy kettő?

Az jegyzet előző részében már említettük, hogy a mássalhangzórendszerre – a magánhangzóktól eltérően – nem tartjuk jellemzőnek a hosszú–rövid oppozíciót, azaz: nincsenek hosszú mássalhangzófonémák, csak **kettőzöttek/gemináták**. A „hosszú magánhangzókat” – a /dz/-hez hasonlóan nem fonémáknak, hanem fonémakapcsolatoknak fogjuk fel, amelyek a gemináció eredményeképpen tkp. „összeolvadnak”. A fonémikus alak két rövid azonos, a fonetikus pedig egy hosszú magánhangzót tartalmaz: ké/[ʃ]/el, de ké[ʃ:]el, sa/kk/, de sa[k:] stb.

Fontos megérteni, hogy a gemináció a rendszerben valóban működő szabályszerűség, és nem *ad hoc* megoldás, amivel a hosszú mássalhangzókat szeretnénk könnyen és gyorsan kiiktatni a rendszerből. Azok az összetett és toldalékolt szavak, amelyek morfémahatáron tartalmazzák a két azonos minőségű mássalhangzót, szinte minden esetben ikerednek: ké[ʃ:]el, zse[b:]en, tá[v:]ezérlés, sza[k:]épzés. Ez a jelenség egyben lehetőséget ad arra is, hogy morféma belsejében is két fonémából vezessük le a kiejtett hosszú mássalhangzókat.

A gemináták disztribúciója – a /dz/-hez hasonlóan – szintén jellegzetes: egyáltalán nincsenek „hosszú” mássalhangzóval kezdődő szavak és szótagok. (A szókezdet egyben szótagkezdet is.) A gemináták első tagja szótagzáró, a második szótagkezdő pozícióban van: pl. *kop-pan*, és nem **koppán*³³). Figyeljük meg: *mindegyik* magyar fonéma megtalálható szókezdő pozícióban, beleértve a hosszú magánhangzókat is. (A hosszú magánhangzók ráadásul – csakúgy, mint a diftongusok – nem két, hanem egy szótagot alkotnak pl. a *hód* és nem **ho-od*). Ha tehát a „hosszú” mássalhangzókat fonémáknak tekintenénk, megjelenésük ezen jellegzetességét nem tudnánk megmagyarázni.

Ezek az érvek tehát (és még mások is) amellettszólnak, hogy a „hosszú mássalhangzókat” – a magánhangzóktól eltérően, amelyek esetében a **kvantitás (időtartam)** disztinktív, fonémákat megkülönböztető tulajdonság – nem részei a magyar mássalhangzórendszernek.

3.2. A MÁSSALHANGZÓK FONOLÓGIAI JELLEMZÉSE

A mássalhangzókat zöngességük, képzésük helye és módja alapján soroltuk fonetikai csoportokba. Ez az osztályozás természetesen nem öncélú; a csoportosítás alapját képező tulajdonságoknak disztinktív szerepük van: ezek alapján tudjuk egymástól megkülönböztetni a fonémákat, vagyis ezek közül kerülnek ki a mássalhangzók megkülönböztető jegyei, amelyekre hivatkozunk a hangtani jelenségek leírása során. Azért nem állítottam, hogy az említett hangtulajdonságok egyben megkülönböztető jegyek is, mert nem *mindegyikre* van feltétlenül szükség a fonológiai leírásban. A zöngétlen párral

³³ Ebben az esetben sem a helyesírás a mérvadó, hanem intuíciónk. A helyesírás – ebben az esetben – azzal összhangban van.

nem rendelkező fonémák, például a magánhangzók esetében a zöngéesség nem „valódi” megkülönböztető jegy. Ugyanígy nincs feltétlenül szükség arra, hogy mind a hét képzési helyet disztinktív jegynek tekintsük: a bilabiális és labiodentális képzési hely összevonható egy csoportba, mivel bilabiálisan zárhangokat és nazálist, labiodentálisan pedig réshangokat képzünk, nincsenek tehát olyan fonémapárjaink, amelyek **csak** abban különböznenek egymástól, hogy bilabiális vagy labiodentális képzéshelyűek-e. Nem célunk, hogy egy fonológiai szempontból helytálló rendszert vázoljunk fel, csupán egy ilyen rendszer kialakításának egyik fontos irányelvére kívántunk rámutatni.³⁴

A következő pontban a mássalhangzórendszer egy olyan felosztásával fogunk megismerkedni, amely fonológiai szempontból jelentősnek (vagyis: a jelenségek leírásában hasznosnak) bizonyul.

3.2.1. Zörejhangok és zengőhangok

A mássalhangzók *fonológiai* szempontú felosztásának alapja a zöngéesség–zöngétlenség oppozíció, pontosabban a rendszernek az a sajátossága, hogy bizonyos mássalhangzóknak van csak zöngéesség tekintetében eltérő párjuk, másoknak pedig nincs. Az ezen szempont alkalmazásával kialakított két csoportot **obstruenseknek (zörejhangok)** és **szonoránsoknak (zengőhangok)** nevezik. Az obstruensek közé olyan fonémacsoportok tartoznak, amelyek zöngés–zöngétlen párokat alkotnak, míg a szonoránsok zöngések, és nincs zöngétlen párjuk. A zárhangok, a réshangok és az affrikáták tehát zörejhangok, a nazálisok, a közelítőhangok és a /r/ pedig zengőhangok. Ez a két csoport különbözően viselkedik akkor, ha eltérő zöngésségi értékű hangok kerülnek egymás mellé: az obstruensek részt vesznek a zöngésségi hasonulásban (l. 3.3.1.), a szonoránsok pedig nem. Az eddig tárgyaltakat a következőképpen összegezhethetjük:

	zörejhangok (obstruensek)	zengőhangok (szonoránsok)
zöngéesség–zöngétlenség	zöngés–zöngétlen párok	zöngések
a zöngésségi hasonulásban...	részt vesznek	nem vesznek részt
ide tartozó hangcsoportok (a képzés módja szerint)	zárhangok réshangok zárréshangok	nazálisok közelítőhangok legyintőhangok

³⁴ Egy lehetséges egyszerű megközelítésre példa: Kiefer (szerk.) A magyar nyelv kézikönyve (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003) 168–170.o.

A /ts/-nek és a /h/-nek nincs zöngés párja, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének obstruensek. Az obstruensekre ugyanis *általában* jellemző a zöngés-zöngétlen szembenállás, ettől még egyes tagjai lehetnek páratlanok. Az a tény, hogy a magyar /ts/-nek nincs zöngés párja, egyrészt véletlennek tekinthető (akár lehetne is, de nincs), másrészt pedig egyáltalán nem befolyásolja a /ts/ affrikátaként, vagyis obstruensként történő viselkedését (ti. részvételét a zöngésségi hasonulásban). A /h/ esete nem ennyire egyszerű, de mint zöngétlen réshangot, jobb híján – legalábbis részben – a zörejhangok közé kell sorolnunk. A szonoránsok ugyanis csak zöngések lehetnek.

Bár most a fonémák fonológiai szempontú leírásával foglalkozunk, vagyis a nyelvi rendszerben elfoglalt helyükre, illetve viselkedésükre vagyunk kíváncsiak, meg kell jegyeznünk, hogy a zörejhangok és a zengőhangok *fonetikai* szempontból is két, egymástól elkülönülő csoportot alkotnak. Az obstruensek artikulációját a hangcsatorna valamely részén kialakított jelentős szűkület – zár és/vagy rés – jellemzi; ennek következtében szerkezetük mindig tartalmaz zörejt. Inherens intenzitásuk³⁵ alacsony. A szonoránsok ezzel szemben jelentős, zörejkeltő akadály nélkül artikulálódnak. A zörejhangokénál magasabb, de a magánhangzóknál alacsonyabb inherens intenzitás jellemzi őket.

A hangoknak az a tulajdonsága, hogy van-e zöngésség szempontjából eltérő párjuk, nem teljesen véletlenszerű, hanem összefügg artikulációjukkal. Mivel a zöngétlen hangokat zörejösszetevők alkotják, csak azoknak a hangoknak lehet zöngétlen párjuk, amelyek szerkezete kevert, zöngét és zörejt egyaránt tartalmaz. Nem véletlen tehát, hogy a nyelvek döntő többségében a magánhangzóknak és a szonoránsoknak nincs zöngétlen párjuk.³⁶

3.2.2. „Deviáns” fonémák³⁷

A magyar mássalhangzórendszernek három olyan tagja van, amelyek nem teljesen illenek bele saját csoportjukba: az imént említett /h/-n kívül ilyen a /j/ és a /v/ is. Alább csak néhány szóban összegezzük, elsősorban miben áll az ő „másságuk”. A későbbiekben ezekről még lesz szó.

³⁵ Azonos „hangerővel” beszélve a hangok egyáltalán nem ugyanolyan hangosak, az egyes hangtípusoknak rájuk jellemző, sajátos „hangereje” van, ezt jelenti ez a bizonyos *inherens intenzitás*. Annál intenzívebb egy hang, minél nyitabb a toldalékcso a kiejtésékor. A leghangosabb hangok tehát a magánhangzók (közülük is a nyíltak), a mássalhangzók közül pedig a szonoránsok hangosabbak, mint az obstruensek.

³⁶ A zöngétlen magánhangzók és szonoránsok képzése eltér a zöngétlen obstruensekétől: ezek tkp. suttogott hangok.

³⁷ A *deviáns* terminus a fonológiában nem használatos; csak a szemléletesség kedvéért használom.

3.2.2.1. A /j/ és a /v/

A /j/-t és a /v/-t „*kettős természetűnek*” tartjuk: mutatnak mind obstruens, mind pedig szonoráns tulajdonságokat. Mindkettőnek van zöngés és zöngétlen réshang-, illetve közelítőhang-allofónja is.

- A /j/ közelítőhang, vagyis szonoráns, ennek megfelelően nem vesz részt a zöngésségi hasonulásban. Bizonyos környezetekben azonban zöngés vagy zöngétlen réshangként, vagyis obstruensként valósul meg (pl. *rúg[j]*, *köp[ç]*, l. 3.7.).

- A /v/-nek van zöngétlen párja, tehát elvileg zörejhangek, a zöngésségi hasonulásban azonban csak félig vesz részt (hasonul, de nem hasonít), pl. *szí[f]hez*, de *hat[v]an* (l. 3.3.2.) A /v/ képes megjelenni szonoránsként is: magánhangzó előtt labiodentális közelítőhangot ejtünk ([v]aj, [v]alami, ta[v]asz, te[v]e, ak[v]árium, szak[v]izsga stb.).

3.2.2.2. A /h/

A /h/ zöngétlen réshang, tehát semmiképpen sem lehet zengőhang. A zöngésségi hasonulásban azonban szintén csak félig vesz részt (l. 3.3.2.), így tehát nem teljes értékű zörejhangek, tulajdonképpen csak félig az. Emlékezzünk rá, hogy ő az egyetlen olyan mássalhangzó-fonéma, amelynek fő allofónja nem „mássalhangzós”, vagyis artikulációja során nincs akadály a szájüregben (a szerkezetét alkotó zörej a gégeben keletkezik). Ez azt jelenti, hogy fonetikai szempontból is kilóg a többi mássalhangzó közül.

3.3. OBSTRUENSEKET ÉRINTŐ JELENSÉGEK

A következő fejezetekben néhány, a magyar mássalhangzórendszert érintő fonológiai (illetve morfofonológiai) jelenségről. Nem célunk az összes ilyen jelenség részletekbe menő ismertetése, sem egy kurrens fonológiai elméleti keret alkalmazása ezek magyarázatára, megelégszünk pár fontosabb, már a középiskolában megismert jelenség bemutatásával. Elsőként obstruenseket (3.3.), majd szonoránsokat (3.4.) érintő jelenségeket tárgyalunk, végül a „deviánsok” (3.5., 3.6. és 3.7.) viselkedésének néhány sajátosságát vesszük szemügyre.

3.3.1. A zöngésségi hasonulás

A magyarra – és a legtöbb nyelvre – érvényes az a megszorítás, amely szerint a „felszínen”, azaz a kiejtésben nem jelenhet meg egymás mellett két, zöngésség szempontjából eltérő obstruens, azaz rosszulformált pl. a **rá[gtʃ]áló* vagy a **faj[dk]akas*. Morfémán belül a zörejhangkapcsolatok többnyire vagy zöngések, vagy zöngétlenek³⁸. Morféma-, szó- vagy mondathatáron azonban igen gyakran kerülnek egymás mellé eltérő zöngésségű obstruensek. Ezek feloldása a magyarban **regresszív** módon, azaz visszafelé történik: az utolsó zörejhang zöngésségi értéke (zöngéssége vagy zöngétlensége) határozza meg az előtte álló(k)ét, pl. *rá[ktʃ]áló*, *faj[tk]akas*, *ke[sth]et*, *ke[tf]telés*.

A szonoránsok egyáltalán nem vesznek részt a zöngésségi hasonulásban:

- nem zöngétlenülnek, pl. *pi[ntʃ]i*, *e[rs]ényes* stb.
- és a köznyelvben nem is zöngésítenek, pl. *te[kn]ős*, *ma[kr]éla*.³⁹

3.3.2. A „deviáns” fonémák a zöngésségi hasonulásban

Bár elvileg obstruensek, a zöngésségi hasonulásban csak félig vesznek részt a következő fonémák:

- A /h/:
  - csak zöngétlenít (pl. *rú[kh]at*),
  - de nem zöngésül, vagyis az utána álló zöngés obstruens nem hat rá (pl. *APE[x]-be*⁴⁰).
- A /v/ (a köznyelvben) éppen ellenkező módon viselkedik:
  - csak zöngétlenül (pl. *szí[fh]at*),
  - de nem zöngésít (pl. *á[tv]er*).

A /v/ viselkedése összefüggést mutat azzal, hogy az őt tartalmazó *szótag*nak mely pozícióját tölti be.⁴¹ Nem vesz részt a zöngésségi hasonulásban, azaz szonoránsként viselkedik, sőt fonetikailag is szonoránsként (ti. zörejtelen akusztikai szerkezettel) jelenik meg akkor, amikor a szótag **magját** alkotó magánhangzó előtt, azaz **szótagkezdetben** helyezkedik el. Zöngétlenül viszont (vagyis obstruens) **szótagzárlatban**, vagyis magánhangzó után:

■ szótagkezdetben	pl. <i>át-ver</i> , <i>rész-vétel</i> , <i>lát-va</i>	nincs zöngésítés	szonoráns
■ szótagzárlatban	pl. <i>szenv-telen</i> , <i>HÉV-pótló</i>	van zöngétlenedés	obstruens

³⁸ Ismét felhívom a figyelmet arra, hogy a helyesírás nem mérvadó! Az *ane[gd]ota*, *jo[kh]urt*, *fu[db]all* stb. szavak fonémikus formájában azonos zöngésségű zörejhangkapcsolatokat feltételezünk.

³⁹ Csak látszólag magyarázza a szonoránsok viselkedését, valamint a /h/ esetében a zöngésedés elmaradását az a tény, hogy a fonémarendszerben nincs zöngésség tekintetében eltérő párjuk. A zöngésségi hasonulás az ún. *posztlexikális szabályok* közé tartozik; az ilyen szabályok egyik jellegzetessége, hogy „elő tudnak állítani” olyan szegmentumot is, amely nem tagja a fonémarendszernek (például [dz]-t, [ç]-t stb.), azaz a /h/ zöngésedésében semmi meglepő nem lenne. Annál is inkább, mivel **van** olyan környezet, amelyben zöngésül (l. 3.6.1.).

⁴⁰ A [x] a /h/ egyik allofónja, a zöngétlen veláris réshang (l. 3.6.1.)

⁴¹ A szótag szerkezetével a 4. fejezet foglalkozik.

Bizonyos nyelvjárásokban a /v/ ugyanúgy viselkedik, mint a többi zörejhang, vagyis hat az előtte álló zöngétlen obstruensre, pl. *ő[dv]en, kilen[dzv]en*. Léteznek olyan alakok is, amelyekben a /v/ az előtte(!) álló zöngétlen obstruens hatására, azaz **progresszív** módon zöngétlenedik, pl. *ő[tf]en, kilen[tsf]en*.

3.3.3. A szibiláns hasonulás

Az alveoláris és a posztalveoláris réshangokat és affrikátákat **szibilánsoknak** hívjuk. Akusztikai szempontból közös jellemzőjük a magas frekvenciájú, intenzív zörej, ezért **érides** (ang. *strident*) hangoknak is szokás nevezni őket. Szibilánsok tehát a következő magyar fonémák:

	réshang	affrikáta
alveoláris	/s/ /z/	/ts/
posztalveoláris	/ʃ/ /ʒ/	/tʃ/ /dʒ/

Két szibiláns találkozásakor *regresszív* hasonulás következhet be: a második szibiláns hasonítja az elsőt a *képzés helye* szerint, pl. *ki[s:]ék, világo[z:]öld, hú[s]cafát, vé[ʃ]csengő* stb. Ez más megfogalmazásban azt jelenti, hogy (többnyire) csak azonos képzési helyű (alveoláris vagy posztalveoláris) szibilánsokat ejthetünk egymás után.

Természetesen – mivel a szibilánsok zörejhangok – eltérő zöngésségű szibilánskapcsolatokon is működik a zöngésségi hasonulás (pl. *ro[s]cipó, tí[ʃ]csiga*). Ha mindkét szibiláns réshang vagy affrikáta, akkor – a zöngésségi és képzéshely szerinti hasonulás után – geminálódás (3.1.2.) is végbemegy (pl. *bé[s:]ínű, világo[z:]öld, á[ts:]eruza* stb.)

A szibilánsok képzéshely szerinti hasonulása többnyire – a zöngésségi hasonulástól és a nazális hasonulástól (3.4.1.) eltérően – *nem kötelező (fakultatív)*. Az ilyen szabályok alkalmazása nem független a beszédtempótól és a beszédhelyzettől: minél gyorsabb, ill. informálisabb a beszéd, annál valószínűbb, hogy végbemegy. A fakultatív szabályok érzékenyek a hangsor morfológiai tagoltságára is: alkalmazásának valószínűségét csökkenti az összetétel- valamint a szóhatár. Lassú, formális (ún. gondozott) beszédben lehetséges tehát a *hú[ʃ]cafát, ki[ʃ]cica, bé[ʃ]szinű, ro[ʃ]cipó* stb. ejtés is.

3.3.4. Affrikálódás

A /dz/ kapcsán már említett affrikálódás vagy **adaffrikáció** legegyszerűbb és leggyakoribb formájában azt jelenti, hogy hosszú affrikátákat ejtünk akkor, ha egymás után azonos (vagy majdnem azonos) képzési helyű zárhang- és réshang- vagy affrikátafonémák állnak, pl.:

/t/ + /s, ts/ → [ts:]	<i>látszat, öt cet</i>
/c/ + /s, ts/ → [ts:]	<i>ramaty szandál, ramaty cipő</i>
/t/ + /ʃ, tʃ/ → [tʃ:]	<i>barátság, öt csiga</i>
/c/ + /ʃ, tʃ/ → [tʃ:]	<i>ramaty sál, ramaty csizma</i>
/d/ + /z/ → [dz:]	<i>bodza, edz</i>
/j/ + /z/ → [dz:]	<i>nagy zebra</i>
/d/ + /ʒ, dʒ/ → [dʒ:]	<i>vad zsiráf, vad dzsungel</i>
/j/ + /ʒ, dʒ/ → [dʒ:]	<i>nagy zsiráf, egy dzsóker</i>

A „majdnem azonos képzési hely” követelményének következtében az affrikálódás csak alveoláris és palatális zárhangokat, valamint alveoláris és posztalveoláris réshangokat és affrikátákat – azaz szibilánsokat – érint.

A megadott példák közül akadnak olyanok, amelyek kevésbé tűnnek életszerűnek: ennek oka az, hogy a szibiláns hasonuláshoz hasonlóan az affrikálódás sem mindig kötelező. Szóhatáron gyakran elmarad akkor, ha a mássalhangzó-kapcsolat második tagja nem affrikáta, hanem réshang (pl. a *vad zsiráf, nagy zebra* stb. esetében). Gyors vagy ún. **lezser**⁴² (informális) beszédben viszont gyakran végbemegy.

3.4. SZONORÁNSOKAT ÉRINTŐ JELENSÉGEK

3.4.1. A nazális hasonulás

A nazálisok – elsősorban a /n/ – képzési helyét érintő hasonulás kötelező és regresszív. A nazálisok közül a /m/ és a /ŋ/ a /n/-nél kisebb fokú „alkalmazkodást” mutat: a /m/-nek csak labiodentális (pl. *tá[m]fal, sze[m]füles*), a /ŋ/-nek posztalveoláris (pl. *fé[ŋ]cső, vagá[ŋ]dzseki*) allofónja van. A /n/-nek azonban szinte minden lehetséges képzési helyen van allofónja (a gége kivétel, ezt azonban a nazális képzésmód zárja ki):

- bilabiális (*szé[m]bánya, szé[m]por, szí[m:]ű*);
- labiodentális (*Bá[m]falva, szí[m]vak*);
- posztalveoláris (*ka[ŋ]csal, ba[ŋ]dzsa*);
- palatális (*vé[ŋ]tyúk, szappa[ŋ]gyár, vé[ŋ:]anya*);
- veláris (*fullá[ŋ]k, do[ŋ]gó*).

⁴² A bennük rejlő megalapozatlan értékítéletek miatt nem használjuk a nyelvvelők által gyakran alkalmazott „pongyola”, „igénytelen” stb. terminusokat.

3.4.2. Szonoránsok kiesése

A szonoránsok – a nazálisok és a likvidák – viselkedésének eddig nem említett közös vonása, hogy kiesésre hajlamosak (bár a /j/-re⁴³ ez nem igazán jellemző). A „kiesés” artikulációs szempontból többnyire azt jelenti, hogy a fő allofón képzésére jellemző zár nem valósul meg az artikuláció során. A kiesést többnyire ún. **pótlónyúlás** kíséri: az előző rövid magánhangzó időtartama megnyúlik. Ennek szerepe a percepció támogatása.

3.4.2.1. Nazálisok

A 3.4.1. pontban megadott példákban nem minden mássalhangzó szerepelt a nazális hasonulás környezeteként. A /n/ a zárhangok, az affrikáták, a másik két nazális, valamint a nem-szibiláns réshangok (/v, f/), képzési helyére érzékeny; a többi **magánhangzó** előtt kötelezően vagy fakultatívan kiesik. Alveoláris és posztalveoláris réshangok előtt a kiesés kötelező: a *vétség* ejtése például nem lehet *[ve:nʃe:g], csak [vɛ:ʃe:g], hasonlóképpen: *v[ã:]szorog*, *m[õ:]zárda*, *v[ɛ:]zsidó*. Szóhatáron, /h/ és /j/ előtt gondozott (formális, viszonylag lassú) beszédben ejtjük a [n]-t, pl. *me[n]hely*, *Bá[n] János*. Gyors és lezser beszédben azonban ilyen helyzetekben is törlődik a /n/.

A /n/ törlésének „kompenzációjaként” az előző magánhangzó nemcsak megnyúlik, hanem nazalizálódik is (ezt jelöljük fonetikai átírásban a magánhangzó jele fölé tett kis hullámvonallal).

3.4.2.2. Likvidák

Likvidáknak, azaz „folyékony hangoknak” a fonológiában a **nem nazális szonoránsokat** hívják (a magyarban: /l, r, j/). A kiesés leggyakrabban a szótagvégi helyzetben (szótagzárlatban) álló /l/-t érinti, pl.: *elment* [ɛ:mɛnt], *dolgozik* [do:gozik], *küld* [ky:d]. Gyors és lezser beszédben gyakori a szóvégi /r/ törlése is, pl. *már* [ma:], ***mért*** [me:].

Az ún. **likvida hasonulás** a /l/ regresszív asszimilációját jelenti /j/ és /r/ előtt: *ke[j:]en*, *beva[j:]a*, *ba[r:]a*, ***fel***[r:]áz.

A likvidák fonetikai (ebből fakadóan) fonológiai hasonlóságát több jelenség is jól mutatja. A kisgyerekek például először [j]-t ejtenek a másik két likvida helyett, később [l]-t a [r] helyett. A több /l/-t vagy /r/-t tartalmazó szavakban gyakran történik ún. elhasonulás; a beszélők az egyik /l/ helyett /r/-t (vagy fordítva) kezdenek ejteni (pl. *rottring* → *rotling*); ilyen környezetben igen gyakran jelennek meg nyelvbtlások is (pl. *lóla/róra* 'róla').

⁴³ A /j/ a többi likvidánál kevésbé mássalhangzós; több osztályozásban nem is a likvidák, hanem az ún. **félmagánhangzók** között kap helyet.

3.5. A /v/

Az általunk „deviánsnak” nevezett, a többi zörej-, illetve zengőhangtól eltérően viselkedő fonémák, a /v/, a /h/ és a /j/ több, kisebb hatókörű, „saját” jelenségben is részt vesz.

A toldalékképző /v/ a *-val/vel* és a *-vá/vé* ragokban csak akkor jelenik meg, ha az előttük álló fő magánhangzóra végződik (pl. *cicával, békává*). A többi esetben a /v/ a tővégi mássalhangzóhoz teljesen hasonul, pl. *hőrcsöggel, nyúllá* stb. A hasonulás iránya ebben az esetben előre ható, azaz **progresszív**.

A TMR-rel kapcsolatban már említettük, hogy bizonyos rövidülő tövek rövid magánhangzós allomorfja a hosszú magánhangzós változathoz képest egy plusz /v/-t tartalmaz, pl. *cső-csövek, lő-lövök* stb. Ezek a tövek tehát nemcsak hosszú–rövid magánhangzó-váltakozást, hanem mássalhangzó–semmi váltakozást is mutatnak. A másik mássalhangzó–semmi váltakozásban, az ún. lexikális *h*-törlésben a szintén deviáns /h/ érintett (l. 3.6.2.)

3.6. A /h/

3.6.1. A /h/-allofónok

3.6.1.1. A zöngés [fɪ]

Bizonyos környezetekben a /h/ **zöngés laringális réshangként**, [fɪ]-ként jelenik meg a felszínen:

- intervokális helyzetben, ha a két magánhangzó minősége nem azonos, pl. *te[fɪ]én, mo[fɪ]a*;⁴⁴
- szonoráns mássalhangzó és magánhangzó között (ebben a sorrendben!), tehát szó belsejében, szótag elején, pl. *mar[fɪ]a, por[fɪ]ó* stb. (De: *Alla[x]ra, sa[x]nak* stb.)

A *h*-zöngésedés szó belsejében nagyon gyakori, azonban szóhatáron csak akkor megy végbe, ha a /h/-t tartalmazó szótag magánhangzója nem hangsúlyos, pl. *'ta[fɪ]ó, de 'esett a '[h]ó*.

A [fɪ] zöngéssége egyébként fonetikailag eltér a többi zöngés hangétól: a zöngékepzés során a hangszalagok záródása csak részleges; az ilyen zöngét *mormoltnak* hívjuk (ang. *breathy voice*).

⁴⁴ Gyakori, nem tartalmazó szavakban a [fɪ]gyakran törlődik is, pl. [tɛat] 'tehát', [lɛ:t] 'lehet'.

3.6.1.2. A veláris [x]

A /h/ másik allofónja, a **zöngétlen veláris réshang** szótag végén jelenik meg:

- mássalhangzó előtt, pl. *te[x]nika, ja[x]t*;
- szó végén, pl. *do[x], pe[x:]*.

A geminált /h/ nemcsak szó végén, hanem intervokálisan is veláris: *Ba[x:], pe[x:]es, Alla[x:]al*.

Előlképzett magánhangzót követő [x] képzése kicsivel előrébb történik, mint hátulképzett magánhangzók után állóé. Egyes (többnyire idősebb) beszélők palatális réshangot, [ç]-t ejtenek palatális magánhangzók környezetében, pl. *te[ç]nika, pe[ç:]*. Újabban – bizonyos szavakban – a veláris allofón rovására terjed a /k(:)/, pl. *APE/k/, pe/kk/es, te/k/nika*.

3.6.1.3. A fő allofón

Minden más helyzetben a /h/ fő variánsa, a [h] jelenik meg. Konkrétan:

- szó elején, pl. *[h]ód, [h]entereg*;
- obstruens után, pl. *kezd[h]et, át[h]ív*;
- két azonos minőségű magánhangzó között, pl. *a[h]a, u[h]u*.

3.6.2. A lexikális *h*-törlés

Néhány kivételes főnévi tő két alakváltozattal rendelkezik, amelyek között a különbséget a tövégi /h/ megléte és hiánya adja: *cse–cseh, dü–düh*. A hosszabb, /h/-t tartalmazó allomorf csak akkor jelenik meg, ha a tövet magánhangzóval kezdődő toldalék követi, pl. *rü[fi]es, ju[fi]ok, dü[fi]ös, cse[fi]ül* stb. Minden más esetben – pl. *rühatka* [ɾyɔtkə], *juhval* [juvɔl], *dühtől* [dɥtøɫ], *cseh nő* [tʃɛnø:] stb. – a rövidebb allomorf jelenik meg. Ilyen tövek még a *céh, méh, pléh* is.

A lexikális *h*-törlés ún. aprószabály: hatóköre csak néhány elemre terjed ki. Az ilyen szabályok sorsa többnyire azon dől el, hogy mennyire gyakori elemeket érint. A *h*-törlő tövek nem túl gyakoriak, a lexikális *h*-törlés hatóköre tehát folyamatosan szűkül (pl. *dühhel, mé[x], rü[x]* stb.): a beszélők jó része ma már egyalakúként kezeli ezeket a töveket.

3.7. A /j/

A /j/ approximáns, nincs zöngétlen párja, vagyis elvileg szonoráns. Ha azonban szó végén áll, előtte pedig zöngétlen mássalhangzó található, zöngétlen réshangként jelenik meg. A magyarban ilyen helyzetben csak a felszólító mód /j/-je fordul elő: *döf[ç]*, *köp[ç]*, *lök[ç]* stb.

Ha a szóvégi /j/ előtt bármilyen zöngés mássalhangzó áll, akkor nem zöngétlen, hanem zöngés réshangot ejtünk. A **zöngétlen palatális réshang**, a [ç] mellett tehát a /j/ másik allofónja a **zöngés palatális réshang**, a [j]: *szív[j]*, *rúg[j]*, *fér[j]*, *für[j]* stb. Az a hagyományos nézet tehát, amely szerint a [j] zöngés párja a [ç], téves: a [ç] és a [j] alkotnak (fonetikailag) zöngés–zöngétlen párt.

Ezzel a magyar fonémarendszer tagjainak és viselkedésének fonológiai szempontú elemzését befejezzük. A következő fejezetekben a fonológia olyan területeiről lesz szó nagyon röviden, amelyek az egyes szegmentumoknál nagyobb egységek vizsgálatával foglalkoznak.

Kérdések, feladatok

1. Jellemezze az obstruenseket és a szonoránsokat *artikulációs* és *fonológiai* szempontból!
Milyen képzésmódú fonémák obstruensek, és melyek szonoránsok?
2. Mely fonémákra/fonémavariánsokra jellemzők a következő tulajdonságok?
  - a. labiális:
  - b. laterális:
  - c. laringális:
  - d. líkvida:
3. Mely fonémákra/fonémavariánsokra jellemzők a következő tulajdonságok?
  - a. spiráns:
  - b. szibiláns:
  - c. szillabikus:
  - d. szonoráns:
4. Mely fonémákra/fonémavariánsokra jellemzők a következő tulajdonságok?
  - a. bilabiális:
  - b. illabiális:
  - c. labiális:
  - d. labiodentális:

5. Mely fonémákra/fonémavariánsokra jellemzők a következő tulajdonságok?
- affrikáta:
  - alveoláris:
  - approximáns:
  - avulzív:
6. Mely magánhangzók és mássalhangzók ...
- palatálisak?
  - velárisak?
7. Írja át fonetikus átírással a következő lexémákat: *moccan, matrac, edény, ricsaj, madzag, pelyhes, kunyhó, pech, kisszék!*
Karikázza be azokat a hangokat, amelyek zöngétlenek vagy posztalveolárisak vagy affrikáták!
8. Sorolja fel az összes lehetséges mássalhangzó-kapcsolatot, amelyeknek az egyik tagja a /b/, és zöngésségi hasonulás megy végbe rajta! (Figyeljen arra, hogy a /b/ lehet a hasonulás környezete („hasonító”) és bemenete („hasonuló”) egyaránt! Figyeljen a /h/-tagú kapcsolatokra is!)
9. Sorolja fel és jellemezze artikulációs szempontból:
- a /b/ allofónjait!
  - a /h/ allofónjait!
  - a /j/ allofónjait!
  - a /m/ allofónjait!
  - a /n/ allofónjait!
  - a /ts/ allofónjait!
10. Melyekben történik zöngésségi hasonulás a következő szálakok közül?
ágytál, Allahban, dohból, fancsali, fetreng, gerincsérv, hagyománytisztelet, hallászavar, hátvéd, házfal, háztető, honpolgár, honfi, honvéd, húsbolt, húscsapat, kínhalál, könnykötő, könyvtár, majomszeretet, mákgubó, mákvirág, meghúz, mézcsepp, mézcsepp, pácsó, pincsi, pitypang, rénborjú, rongy, rúghat, rutinfeladat, rutinpálya, szájhagyomány, szakbarbár, szakdolgozat, szempilla, szétver, színház, szívbillentyű, szívtelen, szőnyegpadló, távfutó, teknősbéka, teknőspáncél, telefonfülke, vajtartó, vendéglátás, világoszöld, virágcsokor, zuhanyfülke
Talál-e a fentiek között példát más, tanult jelenségekre (nazális hasonulás és kiesés, szibiláns hasonulás)?

11. Milyen tulajdonság(ok)ban egyeznek meg a következő hangok?

- a. [m n ɲ]
- b. [s z ts]
- c. [ʃ ʒ tʃ]
- d. [s z ʃ ʒ]
- e. [b g ʒ fi]
- f. [b p m]
- g. [s f h ç]
- h. [t c k]

12. A /h/ melyik allofónja található a következő szavakban?

- a. *halál*
- b. *tehén*
- c. *homár*
- d. *marha*
- e. *rühatka*
- f. *jacht*
- g. *potroh*
- h. *vágóhid*
- i. *hajhullás*
- j. *juhocska*
- k. *lomha*
- l. *hapci*

13. Miben hasonlít egymásra

- a. a zöngésségi és a nazális hasonulás?
- b. a zöngésségi és a szibiláns hasonulás?
- c. a nazális és a szibiláns hasonulás?

14. Miért gondoljuk, hogy a *dobpergés* és a *kisszerű* szavakban nem az első mássalhangzó kiesése és a második nyúlása, hanem az első magánhangzó hasonulása, majd geminálódás megy végbe?

15. Hozzon 10-10 saját példát a következő jelenségekre:

- a. degemináció
- b. szibiláns hasonulás
- c. zöngésségi hasonulás

4. A szótag

A **szótag** olyan nyelvi egység, amely a fonémánál nagyobb (azaz egy vagy több fonémából áll), de nem morféma, mivel nem rendelkezik jelentéssel (ezért nem a morfológia vizsgálja).

4.1. A SZÓTAG SZERKEZETE

A szótagot alkotó két nagyobb összetevő a **szótagkezdet** (ang. onset) és a **rím** (rhyme). A rím szintén kétféle ágazik: a **szótagmag** (nucleus) és a **szótagzárlat** (coda) alkotja. Tehát:

szótag = kezdet + rím

rím = mag + zárlat

A **mag** az a pozíció, amelynek kitöltése kötelező. Általában – a magyarban mindig – magánhangzó tölti ki; más nyelvekben szonoránsok is lehetnek szótagmagok. Minden egyes magánhangzó külön magba kerül; a magánhangzó-kapcsolatok vagy hiátusok tagjai között tehát mindig szótaghatár van. A diftongusok, mivel elemeik egyetlen magánhangzót alkotnak, egyetlen szótagmagba kerülnek.

A kezdet és a zárlat kitöltése nem kötelező. Ha a zárlat ki van töltve, azaz a szótag mássalhangzóra végződik, **zárt szótagról**, ha nincs kitöltve, a szótag tehát magánhangzóra végződik, **nyílt szótagról** beszélünk. Mind a kezdet, mind a zárlat tartalmazhat elvileg egynél több mássalhangzót is, a magyarban szótagkezdetben maximum három (l. 1.3.2.), szótagzárlatban maximum négy mássalhangzó helyezkedhet el (pl. *bántsd*). Ezeket az engedélyezett „maximumokat” egyébként ritkán használjuk ki: kettőnél több mássalhangzó ritkán áll szó elején, a szó végén pedig még a hármas torlódás is csak néhány toldalékolt alakban fordul elő.

Vannak nyelvek, amelyek szavai szigorúan csak nyílt szótagokból épülnek fel (pl. a hawaii), olyanok viszont nincsenek, amelyekben csak zárt szótagok találhatók. A zárt szótag csak akkor fordul elő (akkor „engedélyezett”) egy nyelvben, ha nyílt szótagok is vannak. A zárt szótag tehát **jelöltebb**, mint a nyílt. A **jelöltség** a gyakorisággal és az elsajátítás nehézségével is kapcsolatban van: a jelölt formák ritkábbak, mint a jelöletlenek; a nyelvvelsajátítás során pedig később jelennek meg (vö. *baba*, *mama*, *bada* 'labda' stb).

4.2. FONOTAKTIKAI MEGSZORÍTÁSOK

Egy-egy nyelv **fonotaktikai** szabályai azt adják meg, milyen fonológiai feltételeknek kell megfelelniük az adott nyelv szavainak ahhoz, hogy jólformáltaknak tekintsük őket. Ezt a kérdéskört legegyszerűbb úgy vizsgálni, ha az elemzés egységének a szótagot tekintjük. A szótagot alkotó szegmentumok nem következhetnek egymás után teljesen szabadon: bizonyos hangkapcsolatok engedélyezettek, mások nem engedélyezettek az adott nyelvben.

Úgy tűnik, van egy **univerzális**, minden nyelvre érvényes séma, amely szerint a szótagok felépülnek: a fonémák ún. **szonoritása** vagy **hangzósága** a szótagok pereme felől a szótagmag irányába nő, onnan kifelé csökken. A szonoritás fonetikailag is értelmezhető fogalom: a szegmentum sajátos, inherens intenzitását (l. 3.2.1.), ebből következhetően észlelhetőségét (tkp. „hangosságát”) jelenti. Az inherens intenzitás alapja artikulációs szempontból a toldalékcso nyíltsága: minél zártabb a toldalékcso, annál kevésbé hangos/hallható a hang. Az ezzel szorosan összefüggő fonológiai szonoritás a következő skálával adható meg:

h < zárhangok, affrikáták < réshangok < nazálisok < likvidák < magánhangzók

A szótagmagban tehát a legszonorásabb szegmentumok, a magánhangzók találhatók, míg a szótagkezdetben a szótagmag felé növekvő, míg a zárlatban a mag felől csökkenő szonoritású elemek foglalnak helyet. Például: *p < r < é > s, k < a > r > sz > t* stb. Azokban a nyelvekben, amelyekben a szótagmag mássalhangzó is lehet, a magas szonoritási értékkel rendelkező likvidák és nazálisok tölthetik be ezt a szerepet (pl. angol /l/, /m/, /n/).

Mivel a szonoritás a szótag közepe felé nő, ha egy mássalhangzó-kapcsolat engedélyezett szó(tag) elején, akkor nem engedélyezett szó(tag) végén és fordítva, pl. *tr-*, **rt-*, *-rt*, **-tr*; a szó(tag) eleji és végi kapcsolatok tehát egymás tükörképei. Szó belsejében azért nem ilyen szigorúak a szabályok, mert ott a mássalhangzó-kapcsolatokat általában szótaghatár választja el, pl. *Mát-ra*, *nit-rogén* és *Már-ta*, *Ar-túr* stb.

A fenti univerzális szonoritási hierarchia nagyon sok olyan lehetőséget hagy, amelyet aztán az egyes nyelvek megtiltanak: a magyarban például nem engedélyezett a szótagkezdetek közül a **tn-*, a **ks-*, a zárlatok közül a **-sk*, a **-ms* stb. Előfordulnak viszont a hierarchiát sértő, mégis jólformált kapcsolatok is: ilyen például a magyarban és az angolban engedélyezett szó eleji *str-* és *sztr-*.

Minden nyelvben megállapíthatók tehát lehetséges/engedélyezett és nem lehetséges/nem engedélyezett fonémakapcsolatok. Az engedélyezettek közül azonban nem mindegyik valósul meg, a nem engedélyezettek pedig akadnak példák. A *fál*, *jáf*, *jál*, *láf*, *láj* szavak például teljesen szabályosak lennének, mégsem magyar szavak. A *fájl* azonban, bár a szóvégi mássalhangzó-kapcsolat rosszulformált, mégis létezik.

A jólformált és a rosszulformált szekvenciák közötti eltérés azonban nem valamiféle előírás, hanem egyszerű gyakoriságon múlik. A *fájl* azért minősül rosszulformáltnak vagy nem engedélyezettnek, mert a szóvégi *-jl* egyébként nem fordul elő a magyarban, és nem azért nem fordul elő nagyobb számban, mert rosszulformált. Az, hogy egy hangsor „idegenes” hangzásúnak észlelünk, elsősorban annak köszönhető, hogy hozzá hasonló szerkezetű elemekkel nem, vagy csak ritkán találkozunk. Nem nehéz belátni, hogy – bár lassan – a fonotaktikai szabályok is változnak: a nyelv fonotaktikájától eltérő, nagy mennyiségű jövevényszó hatására vagy a nyelvben végbemenő változások hatására bizonyos, addig rosszulformált kapcsolatok egy idő után jólformáltaknak minősülhetnek. A magyarban például igen régen szinte csak nyílt, főleg CV szerkezetű szótagok

voltak; ma viszont meglehetősen toleránsak vagyunk nemcsak a zárt szótagokkal, de az akár szó eleji és végi mássalhangzó-kapcsolatokkal szemben is.

Kérdések, feladatok

1. Szótagolja a következő szavakat fonológiai szempontból (tehát ne a helyesírás alapján)!
András, eddzük, lexikon, pattog, pedzi, templom
Elemesse ugyanezeket a szavakat abból a szempontból, hogy melyik fonémájuk milyen szótagszerkezeti pozíciót foglal el!
Miért nem eredményez jólformált szótagokat az *A-ndrás* és a *te-templom* tagolás?
2. Gyűjtsön 5-5 olyan szót, amely ...
  - a. két nyílt szótagból áll;
  - b. két zárt szótagból áll;
  - c. egy nyílt és egy azt követő zárt szótagból áll;
  - d. egy zárt és egy azt követő nyílt szótagból áll;
  - e. három nyílt szótagból áll;
  - f. csupán egy szótagból áll, és a szótagkezdet pozíciója nincs kitöltve;
  - g. csupán egy szótagból áll, és a szótagzárlat pozíciója nincs kitöltve;
  - h. hármas mássalhangzótorlódással kezdődik!
3. Mi a *szonoritás*? Mi a szerepe a szótagok felépítésében?

5. A hangsúly és a hanglejtés

Ahogy már korábban is említettük, a fonológia illetékességi köre nemcsak az egyes fonémákra és variánsaikra, azaz a szegmentumokra korlátozódik, hanem kiterjed azokra a nagyobb egységekre is, amelyeket a hangok bizonyos tulajdonságai – magasságuk, erősségük, időtartamuk – alkotnak: ezek az ún. **szupraszegmentumok**, más néven **prozodikus eszközök** (vagy prozódia). A szupraszegmentumok – bár a hangok tulajdonságai alkotják – a hangoknál nagyobb egységekké állnak össze, és nem is darabolhatók fel az egyes hangoknak megfelelő részekre. Ahogy a szegmentális szerkezetnek, úgy a prozodiának is vannak legkisebb, tovább nem osztható egységei: ezek a **prozodémák**.

Míg a szegmentális fonológia bizonyos jelenségei – a morfofonológiai jelenségek – a szavak morfémiás szerkezetével állnak kapcsolatban, addig a mondatok szupraszegmentális felépítése a szintaktikai szerkezettel függ össze szorosan: a mondatok (és azok részeinek) jelentése határozza meg azt, hogy milyen hangsúly- és hanglejtésmintákat alkalmazunk a mondat produkciója során.

A következőkben a szupraszegmentális eszközök közül a legfontosabbakkal: a **hanglejtéssel (intonáció)** és a **hangsúllyal (prominencia)** foglalkozunk röviden.

5.1. A HANGSÚLY

5.1.1. A szóhangsúly

A nyelvek két nagyobb csoportba sorolhatók a hangsúly szavakban elfoglalt helyének alapján. A **kötött hangsúlyú** nyelvekre az jellemző, hogy amennyiben a szó egy szótagja – pontosabban annak magánhangzója⁴⁵ – hangsúlyos, akkor annak helye általában a szó valamelyik (valahányadik) szótagja. A magyarban és a szlovákban például az első⁴⁶, az olaszban és a lengyelben többnyire az utolsó előtti, míg a franciában az utolsó szótag hangsúlyos.

A **szabad hangsúlyú** nyelvekben, pl. az angolban és az oroszban a hangsúly helye nem kötött abból a szempontból, hogy a hangsúlyosság nem bizonyos szótagok privilégiuma: elvileg bármelyik szótag lehet hangsúlyos. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a hangsúly mindenféle kötöttségtől mentes:

⁴⁵ Mivel a beszéd zöngés szakaszai rendelkeznek alaphangmagasság-értékkel (amit hangmagasságként észlelünk), és azok erősségét lehet a legszélesebb tartományban változtatni, elsősorban a magánhangzók hordozzák azokat a tulajdonságokat, amelyek összességét hangsúlyként és hanglejtésként észleljük. Ez azonban nem azt jelenti, hogy csak a magánhangzók vagy a zöngés hangok alkotják a szupraszegmentumokat.

⁴⁶ Nagyon ritka, hogy egy szónak nem az első szótagja hangsúlyos (pl. *A'ha!; 'Jaj, Is'tenem!;*), vagy hogy több főhangsúlyja van (*'termé-'szetesen!; 'kilencszáz-'kilencven-'öt; 'Ponto'san!* stb.) Bizonyos szerkezetek és szóösszetételek között éppen az a különbség, hogy míg a szerkezet második tagja hangsúlyképes, az összetételek utótagja nem az: *'fekete 'madár vs. 'feketerigó, 'meleg 'szoba vs. 'melegház, 'hideg 'lábú vs. 'hidegvérű, 'zöld 'béka vs. 'nyílméregbéka* stb. (A helyesírási szabályzat azonban sajnos nem a hangsúlyképesre hivatkozik a szerkezetek és az összetételek elkülönítésében.)

az egyes szavak hangsúlyának helye kötött. A szabad hangsúlyú nyelvekben gyakori a szegmentális és a szupraszegmentális szerkezet közötti összefüggés. Ilyen jellegű kapcsolat figyelhető meg például az angolban is, ahol bizonyos magánhangzók csak teljesen hangsúlytalan helyzetben fordulhatnak elő. Az ilyen, **redukált** magánhangzók általában centrálisak és igen rövidek (a magyar „rövid” magánhangzóknál is rövidebbek). A leggyakoribb redukált magánhangzó a schwa ([ə]).

5.1.2. Fonetikai vs. fonológiai hangsúly

Ahogy a szegmentumok tanulmányozásánál, úgy a szupraszegmentumok megközelítésében is el kell különítenünk a fonetikai, ill. fonológiai nézőpontot. A hangsúly esetében a fonetikai és fonológiai értelmezés eltérése különösen szembetűnő.

Bár hangsúlyosnak általában egy magánhangzót vagy egy szótagot szoktunk nevezni, a hangsúlyra a hanglejtéshez hasonlóan igaz az, hogy nagyobb, szegmentumokon átívelő egységek tulajdonsága. Hangsúlyról ugyanis csak akkor beszélhetünk, ha egy szótag / magánhangzó kiemelkedik a többi közül: „önmagában”, környezet nélkül sem hangsúly, sem hanglejtés nem létezik. Ezt a kiemelkedést fonetikai szempontból a hangok következő tulajdonságai valósíthatják meg:

- elsősorban hangerőtöbblet (intenzitástöbblet);
- hangmagasságtöbblet;
- időtartamtöbblet.

Egy magánhangzót tehát általában azért érzünk hangsúlyosnak, mert hangosabb és/vagy magasabb és/vagy hosszabb a környezetében található többi magánhangzónál. Ez nem azt jelenti azonban, hogy fonológiailag is a leghangosabb és/vagy legmagasabb és/vagy leghosszabb magánhangzót kell hangsúlyosnak tartanunk. A fonológiai hangsúlyfogalom szorosan összefügg a hanglejtéssel: **főhangsúlyosnak** azt a szótagot tartjuk, amely **dallamelemet** (hanglejtés-prozodémát) indít – akkor is, ha ez fonetikailag nem különösebben hangsúlyos. A kétféle hangsúlyfogalom különbségére jó példa az eldöntendő kérdés jellegzetes, emelkedő–eső dallameleme (a szótag elé írt ↑ jellel jelentős hangmagasság-növekedést jelölünk):

Sze↑retsz még?

Láttál már ↑nyestet?

Kapsz céges ↑autót?

A legmagasabb magánhangzó mindig az utolsó előtti⁴⁷; ugyanezt észleljük a leghangosabbnak is. Fonológiailag mégsem ez a szótag főhangsúlyos, hanem az emelkedő–eső dallamelem első szótagja (*szere*tsz, *lútt*ál, *kapsz*).

⁴⁷ Amennyiben a mondat csak két szótagból áll, a csúcspont és az azt követő esés is a második, vagyis utolsó szótag magánhangzójára esik (*Kati?*). Egyetlen szótagból álló mondat esetében (*Te?*) az esés elmarad.

5.1.3. Hangsúly vs. hangsúlytalanság

Bár a szakirodalom szintén megosztott abban a kérdésben, hogy hányféle hangsúlyfokozatot tudunk elkülöníteni a magyarban (sőt annak megítélésében is, hogy bizonyos mondatszerkezetek bizonyos részei hangsúlyosak-e vagy sem), mi azt a felfogást követjük, amely szerint mindössze két fokozat megkülönböztetésével – fonológiai szempontból – kielégítő módon leírhatók a magyar hangsúllyal kapcsolatos jelenségek. A két hangsúlyfokozat a **hangsúlyosság** (példáinkban ezt jelöltük eddig is ' jellel) és a **hangsúlytalanság**. (A fonetikai hangsúllynak több fokozatát is el lehet különíteni.) Hangsúlyosnak a dallamelemek első szótagját tartottuk függetlenül attól, hogy fonetikailag mennyire prominens. A hangsúly bizonyos szerkezetekben kötelező, másokban választható. A következő példákban bizonyos mondatrészek hangsúlya opcionális:

*A 'ház 'mögött 'van egy kis 'sufni.   A 'ház mögött 'van egy kis 'sufni.
'Edd 'meg!   'Edd meg!*

Az a szótag, amelyik nem indít dallamelemet, hangsúlytalan. Ha egy szóeleji, tehát elvileg hangsúlyképes szótag hangsúlytalan, annak két oka is lehet. Amennyiben a mondat semleges (a szó hangsúlytalansága tehát „normális”, „szokásos”), **csüggés**ről beszélünk. A nem-semleges mondat „kivételesen” hangsúlytalan szótagjait pedig **kiirtott hangsúly**únak hívjuk.

„Normális” / „szabályos” / „átlagos” például az ige hangsúlytalansága azokban a szerkezetekben, amelyekben névelőtlen névszó vagy igekötő előzi meg:

*'zenét szerez, 'fonetikát tanul, 'moziba megy, 'pudingot főz, 'békává változtat;
'elmegy, 'végigjár, 'átvág, 'megbocsát, 'lepofoz.⁴⁸*

Kötelezően hangsúlytalanok pl. a névelők, az *is, meg* szavak:

*a 'repülő; egy 'szép 'lány; az 'állatok
'Kati is csodálkozott.
'Gergő meg 'elaludt.*

Azt, hogy **csüggés** és **irtás** miben különbözik egymástól, jól érzékelteti a következő mondatpár:

*A 'tündér 'békává változtatta a 'királyfit.
A 'tündér 'békává [és nem disznóvá] változtatta a királyfit.*

Az első, semleges mondatban az ige hangsúlytalansága csüggésnek tekinthető, mivel az ilyen típusú szerkezetekben ez a „rendes” hangsúlyminta. A második mondat azonban nem semleges: az ige előtt álló névelőtlen főnév többletjelentést hordoz. Az ilyen, ún. **fókuszpozícióban** álló mondatrész „kimerítő azonosítást” (gyakran kifejezett szembeállítás) fejez ki. A fókusznak ún. **irtóhangsúlya** van: ez a hangsúllynak azt a típusát jelenti, amely után nem állhat több hangsúly, vagyis kiirtja az utána következő mondatszakasz elvileg lehetséges hangsúlyait. (Figyeljük meg, hogy míg az első mondatban

⁴⁸ Az ige nem minden szerkezetben hangsúlytalan, vö. 'vágom a 'fát, ' tanulja a 'fonetikát, 'ird 'meg, Ma 'megyek 'moziba, Én meg 'főztem 'pudingot stb.

a *királyfit* hangsúlyos, addig a másodikban nem az). A fókusz hangsúlya fonetikailag nem feltétlenül erősebb, mint bármely más hangsúly, azonban jóval erősebbnek érezzük az utána álló mondatrészek hangsúlytalansága miatt.

A semleges és nem semleges mondatok között gyakran nemcsak a szuprasegmentumok alkalmazásában van különbség, hanem szórendjükben is; ilyen esetekben könnyebben felismerhetők:

Éva elhagyta Ervint.   *Éva [és nem Erzsí] hagyta el Ervint.*

Kati fát vág.   *Kati [és nem Tibcsi] vág fát.*

5.2. A HANGLEJTÉS

Fonetikailag a beszéd dallamának változását a zöngés szakaszok alaphangmagasság-értékeinek változása adja.⁴⁹ Mind a hanglejtés, mind a hangsúly esetében igaz az, hogy a hangmagasságértékek (és az intenzitásértékek) egymáshoz viszonyított magassága számít, és nem az *abszolút* hangmagasság (ill. intenzitásérték): a beszélők alaphangmagassága, átlaghangereje egyénenként és helyzetenként változik, ezt azonban figyelmen kívül hagyjuk az általuk produkált megnyilatkozások feldolgozásakor (csakúgy, mint az átlaghangerőt, vagyis hogy mennyire halk/hangos a beszéd).

5.2.1. Tonális vs. monoton nyelvek

A hangmagasság változtatásának nyelvi felhasználása alapján a nyelveknek két típusa különböztethető meg. Bizonyos nyelvekben a szavaknak saját dallamuk van (ezt **tonus**nak hívják); az ilyen, ún. **tonális** nyelvekben a dallam alkalmas arra, hogy azonos szegmentális szerkezettel rendelkező morféimák között különbséget tegyen.⁵⁰ A legtöbb nyelvben – az ún. **monoton** nyelvekben – azonban a hangmagasságnak nincs ilyen funkciója (ilyen a magyar is). Ez azonban nem azt jelenti, hogy a monoton nyelvekben a beszéddallamnak egyáltalán nincs jelmegkülönböztető szerepe, csak éppen nem a legkisebb, hanem a nagyobb nyelvi jelek szintjén:

Éva is jön.   *Éva is jön?*

a szürke, ház előtt álló Toyota   *a szürke ház előtt álló Toyota*

Szereted Jenőt?   *Szereted Jenőt?!*

A beszéddallam ilyen, grammatikai és nem lexikai különbségek jelölésére való felhasználását hívjuk **intonációnak**. Az intonáció ugyanúgy egységekre (prozodémákra) bontható, mint ahogyan a mondatok szavakra, azok pedig fonémákra tagolhatók: ezeket az egységeket hívtuk **dallamelemeknek**.

⁴⁹ A zöngétlen szakaszoknak (hangoknak) nincs magasságuk, az intonációt mégis folyamatosnak észleljük.

⁵⁰ A **tonalitás** elsősorban Délkelet-Ázsia nyelveire jellemző (a legismertebb példák a kínai és a thai), de Afrikában is előfordul.

5.2.2. Dallamelem-típusok a magyarban

A magyarban a dallamelemek három nagyobb – és még néhány kisebb – csoportját különböztetik meg. (Ezekon a csoportokon belül többféle prozodéma is elkülöníthető, azonban ezeket nem ismertetem részletesen.)

5.2.2.1. Eső jellegűek

Az **eső jellegű** dallamelemek közös sajátossága, hogy első és második szótagjuk között nagyobb „lelépés”, hangmagasság-esés figyelhető meg. Ilyen dallamelemek jelzik a kijelentő mondatok végét:

'Nem ↓láttam 'sem↓mit.

'So↓hasem bírtam Gézát.

'Gézát és 'Gizit 'so↓hasem bírtam.

Szintén eső jellegűek a kérdőszavas kérdő és a felszólító mondatok is:

'Ki↓vel beszéltél?

'Mi↓kor vettél nekem utoljára egy szál virágot?

'Vi↓gyázz!

'Ne ↓csináld már!

Eső jellegű intonációja van a fókuszos mondatok kiirtott hangsúlyú részének:

A 'királyfit 'szokatlan 'módon egy 'tün↓dér változtatta varangyosbékává.

Olyan dallamelemek is eső jellegűeknek számítanak, amelyek utolsó szótagján a hangmagasság ismét nő (csak a félkövérrel jelölt szakaszok ilyenek):

'Megcsinálni 'meg↓csinál↑tam...

'Kit ↓válasz↑tasz?

'Nem ↓fogsz túljárni az esze↑men...

5.2.2.2. Lebegő jellegűek

Lebegő jellegű (többnyire enyhén emelkedő) intonáció jellemzi a megszakított kérdéseket:

És 'Kati?

'Merthogy?

Gyakran lebegő jellegű intonációjúak a kijelentő mondatok elején álló olyan mondatrészek (ún. **topikok**), amelyekről a mondat második része (a **komment** vagy **predikátum**) állít valamit:

Gézát sohasem bírtam.

Beszélni beszéltünk.

Katiról tudsz valamit?

5.2.2.3. Lebegő–eső jellegűek

A harmadik nagyobb csoportba olyan dallamelemek tartoznak, amelyek utolsó előtti szótagján kezdődő nagyobb hangmagasság-esés figyelhető meg: ezek ún. **lebegő–eső jellegűek**. A már említett eldöntendő kérdő mondaton kívül több kérdéstípus is ide tartozik. A **visszhangkérdés**re az jellemző, hogy – hacsak nem nagyon rövid a mondat – az emelkedő–eső dallam többször is ismétlődik:

– *'Szeretem 'Aladárt.*

– *'Sze↑re↓ted 'A↑la↓dárt?!*

Az **ismételtető kérdés** hangsúlymintája – bár tartalmaz kérdőszót – szintén ebbe a csoportba tartozik:

– *Szeretem Jenőt.*

– *Kit ↑sze↓rets?*

5.2.2.4. Hangsúlytalan szótaggal kezdődő dallamelemek

Két olyan dallamelem van, amely nem tartalmaz hangsúlyos szótagot; az egyik előlről (**előke**), a másik hátulról (**függelékdallam**) „simul” egy hangsúlyt tartalmazó dallamelemhez. Mindkettőre jellemző, hogy viszonylag alacsonyak; magasságuk a beszélő hangterjedelmének alsó határa közelében van. Az előke mondatok, tagmondatok elejének hangsúlytalan szakasza (gyakran névelők, kötőszók):

Az 'apám 'jó ember.

És aztán 'nem történt 'semmi.

Amíg te 'aludtál, addig én 'elmosogattam, 'kiteregettem, 'felmostam és 'levittem a 'szemetet.

A függelékdallam többnyire megszólítást és idézést tartalmazó mondatokban jelenik meg:

'Jól aludtál, szívem?

'Mondjon 'le! 'Mondjon 'le! – skandálta az összeverődött tömeg.

Ezzel a magyar hangsúly és hanglejtés – és tágabban a magyar fonológia – ismertetését befejeztük. Természetesen nem azért, mert kimerítően számot adtunk minden fontosabb jelenségről, hanem mert a jelenségek alaposabb bemutatására terjedelmi okokból nem vállalkozhattunk.

Kérdések, feladatok

1. Miben különböznek egymástól az alábbiak?
  - a. fonetikai hangsúly – fonológiai hangsúly
  - b. monoton nyelvek – tonális nyelvek

2. Mi jellemzi a magyar szóhangsúlyt?
3. Hány fonológiai hangsúlyfokozat van a magyarban, és melyek ezek?
4. Mi a közös a következő fogalmakban: *irtás* és *csüggés*? Miben áll különbségük?
Találjon ki egy-egy példát mindkettőre!
5. Mi a sajátossága a fókuszot tartalmazó mondatoknak fonológiai szempontból?
Lehetnek-e fókuszosak az alábbi mondatok?
Katit szeretem, nem Marit.
János a pörköltet a százéves vaslában főzte meg.
Ezt jól megcsináltad!
A kutya ugat.
Találjon ki fókuszos mondatokat!
6. Írjon egy-egy példát a következő mondatokra! Melyek intonációs mintája hasonlít, és melyeké tér el jelentősen a többitől?
  - a. kijelentő
  - b. eldöntendő kérdő
  - c. kiegészítendő kérdő
  - d. *-e* klitikumot („kérdőszócskát”) tartalmazó kérdő
  - e. felkiáltó
  - f. felszólító

Felhasznált és ajánlott irodalom (elsősorban):

* David Crystal (1998): *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris.

IV. A nyelv kifejezési formái: a beszéd és a hallás c. fejezet (164–224).

Jacques Durand – Siptár Péter (1997): *Bevezetés a fonológiába*. Budapest, Osiris.

A Bevezetés c. fejezet (15–33).

É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (1999): *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris.

A Hangtan c. fejezet.

Gósy Mária: *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris, Budapest, 2004.

* Kálmán László – Nádasy Ádám: *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris, Budapest, 1999.

Kálmán László–Trón Viktor: *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tinta Könyvkiadó, 2005.

A Fonetika és fonológia c. fejezet (54–68).

Kassai Iona: *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.

Kiefer Ferenc (szerk.) (2001): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

* Steven Pinker: *A nyelvi ösztön – Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex, 1999.

A csend hangjai c. fejezet (155–189).

Siptár Péter (1995): *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.

Siptár Péter (2003): *Hangtan*. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.⁵¹

Szépe Judit: *Bevezetés a nyelvészetbe. Hangtan*. (Jegyzet.) Piliscsaba, PPKE BTK.

A csillaggal jelöltek könnyen olvasható, szakszerű, de egyben szórakoztató, érdekes olvasmányok.

---

⁵¹ A fejezet kicsit kibővített változatát l. Kiefer (szerk.) (2006): *A magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó.